Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

AARBØGER

UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND

FOR AARHUS STIFT

XXXII

AARHUS
DE FORENEDE BOGTRYKKERIER
1939

Ved Henvendelse til Odensegade 2, Aarhus,
kan vore Medlemmer købe

»**Danmarks Riges Breve**« (Rigsudgaven)
til Favørpris 8 Kr. pr. Bind.

Øm Klosters Krønike
ved *Jørgen Olrik.*
2. Udg. 1932. 2 Kr. 50 Øre.

Biskop Gunners Levned
ved *Hans Olrik.*
2. Udg. 1938. 50 Øre.

Kr. Isager:
Skeletfundene ved Øm Kloster.
1936. Til Favørpris 5 Kr.

C. M. Smidt og *Kr. Isager:*
Øm Kloster. Vejledning for Besøgende.
2. Udg. 1934. 1 Kr.

J. Lind:
Klosterhaven i Øm.
2. Udg. 1937. 50 Øre.

AARHUS STIFTS

AARBØGER

XXXII

AARBØGER

UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND

FOR AARHUS STIFT

XXXII

AARHUS

DE FORENEDE BOGTRYKKERIER

1939

REDAKTIONSUDVALG:

Ejler Haugsted, Bibliotekar ved Statsbiblioteket, Formand.
I. Henningsen, fhv. Forstander for den jydske Handelshøjskole.
V. J. von Holstein-Rathlou, Bibliotekar ved Statsbiblioteket, Dr. phil.

Paa Titelbladet er gengivet Biskop Jens Iversøn Langes Sigil. Omskrift: ſ' iohannis dei gracia epiſcopi aruſienſis. St. Clemens med Korsstav i den højre og Anker i den venstre Haand. — Forneden Bispens Vaabenskjold med de tre Roser.

Nørre-Snede Kro.

Det gamle Herberg ved Hærvejen.

Af Chr. Heilskov.

Naar man nordfra ad Viborg—Vejle Landevej (den ældgamle »Hærvej«) har passeret Palsgaard Skov, ser man lige i Syd en bred Bakkeknude løfte sig og paa dens Top en Landsby med Kirke. Det er Nørre-Snede. Lidt Syd for Byen hæver Bakken sig til 128 m. Fra dette Punkt har man en betagende vid Udsigt, især mod Vest og Nordvest ud over de mægtige, nu for Størstedelen opdyrkede Hedeflader. Seks Veje stræber op ad Bakken for at samles omkring den gamle Kirke, paa hvis Plads muligvis et Gudehov har ligget i den hedenske Tid. Paa selve Kirkegaarden ligger en Oldtids-Gravhøj, og der har før været en anden samme-steds. De gjaldt for at være Kong Snios og hans Dronnings Grave(!).

Paa Sjælland har Fakse en ganske lignende ophøjet Beliggenhed. Ogsaa gennem denne By gik en stor Alfarvej, nemlig den gamle Landevej fra København til Vordingborg, som var Hovedruten til Tyskland.

Før i Tiden var Nørre-Snede en uanselig Hedelandsby, medens den nu er en temmelig stor og meget moderne Stationsby, hvis stærke Vækst først er falden i de senere Aaringer.

Ved et saadant ældgammelt Vejknudepunkt som Nørre-Snede maa man tidligt have følt Trang til et Herberg, der kunde give Ly og Forplejning til de mangehaande vejfarende, der drog ad den store jydske Hovedvej.

Nørre-Snede Kros Oprindelse taber sig i Fortidens

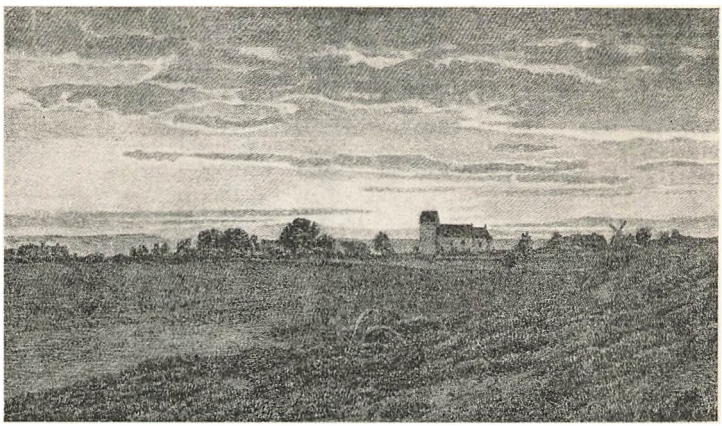

Hans Friis: Nørre-Snede. (Fra Galschiøts »Danmark«. 1887).

Taager. Det har man vel nok Lov til at paastaa, da man ikke som for de fleste yngre Kroers Vedkommende har nogen Oprettelsesdato at støtte sig til. Det vides, at Erik Glipping i 1283 forordnede, at der overalt skulde indrettes Kroer eller Gæstgivergaarde, hvor de vejfarende for Penge kunde faa, hvad de behøvede, hvorimod ingen maatte tiltvinge sig Herberg hverken hos gejstlige eller verdslige. Godt hundrede Aar efter (1396) gav Dronning Margrethe i et Brev til Indbyggerne i Nørrejylland Paabud om, at der for hver fjerde Mil skulde bygges en Kro. Desuden indskærpede hun paany Forbudet mod ulovligt Gæsteri hos lærd og læg[1]).

Det er vel ikke umuligt, at Nørre-Snede Kro kan række helt tilbage til hin handlekraftige Dronnings Tid. Om Byens Betydning som Bedested paa de lange Rejser vidner bl. a. en Post i Kong Hans' Regnskab, hvor der ydes Hr. Niels Høgs »Dreng« (Rideknægt) 2 Mark, da samme Hr. Niels gav Kongen en Hest i Nørre-Snede Torsdag efter Assumptionis Mariæ 1487[2]). I en Optegnelsesbog fra Kong Hans' Tid berettes endvidere, at Kongen Mandagen efter Evangelisten Lucas'

[1]) Se Arild Huitfeld: Danmarks Krønike I, 603. 1650.
[2]) Danske Mag. 4. r. I, 90.

Dag 1506 drager fra Vejle til Nørre-Snede, »ther holder bispen aff Aarss same mandag till afftenn maltiid, oc om tiisdagenn, som er the elffwe thwszinde iomfrwer afftenn, till første maltiid« — det vil altsaa sige, at Bispen i Aarhus skulde bekoste Opholdet i Nørre-Snede, hos hvem det nu har været. Samme Tirsdag drog Kongen videre til Kragelund, det næste Overnattelsessted paa hans Rejse nordpaa[1]).

I 1558 har Christian III opholdt sig i Nørre-Snede; thi 29. Juli dette Aar daterer han et Brev herfra og Dagen efter et andet, hvori han giver Lensmanden paa Silkeborg Ordre om at holde en »Postklipper« (Posthest) i »Snee« og en i Kragelund[2]). I samme Aar nævnes for første Gang udtrykkelig en Kromand i Nørre-Snede, hvorom senere. Kroen omtales endvidere 22. Marts 1572, da Christen Terkildsen eller Torkildsen, »der bor paa en Alfarvej, hvor der kommer mange fremmede Folk forbi, og er den eneste, der holder Herberg for disse«, faar kgl. Tilladelse til i det Aar at købe 2 Læster Havre i Horsens af Borgerne eller Bønderne, der fører Havre dertil, da der ingen Havre saas i den Egn, hvor han bor, og heller ikke kan faas nogen tilkøbs i Bygden, saa han ikke kan skaffe de fremmede Havre til deres Heste. Han skal bruge Havren i sit Hus til de fremmede Gæster og sit Hus' Ophold og maa ikke sælge deraf til Forprang[3]). Christen Terkildsen har muligvis været af den Terkelslægt, hvortil bl. a. hørte Peder Terkelsen i Føvling, der i 1504 udstedte Gave- og Skødebrev til Vor Kloster paa en Gaard i Grættrup i Nørre-Snede Sogn[4]). Navnet Terkel var tidligere ret almindeligt i denne Egn.

Samme Chr. Terkildsen synes at have staaet i Gunst hos Kongen, hvilket kan skønnes af følgende. Omkring 1623 skriver nemlig Præsten i Nørre-Snede, Hr. Jens Nielsen: »Paa Nørsnede marck vdi siden paa en bierg sønden for byen hos alfar vejen findis en

[1]) Anf. St. 4. R. II, 278.
[2]) Kancelliets Brevb.
[3]) Anf. St.
[4]) Ældste danske Archivreg. I, 261.

kielde, som mand kalder S. Knuds kielde, til huilcken mange i gamell dage hensøgte belad med adskiellige siugdommer oc vanførsell oc bleffue helbrede. Saa bleff samme kielde opsatt mett bulverck oc en capell bygt hos samme kielde, som stod hos den i nogle aar, indtill kong Christian den 3., høylofflig ihukomelse, drog den vey frem, oc der hand formerckte, huad samme bulhuss betyde, befoell hand, att mand skulle nedbryde den, oc hand gaff sielffuer en kruermand vdi Snede, som hede Christen Terkelsön, samme capell och bulhus, oc stod den siden hos hans gaard i mange aar, och staar samme kielde endnu ved magt paa denne dag«[1]).

Den strengt protestantiske Christian III kunde naturligvis ikke finde sig i dette Papisteri. Men naar nu det gode Bulhus blev flyttet op til Kroen, kunde det jo ikke længere tjene Kilde-Kultus'en og sagtens gøre Nytte som Høhus eller lignende. Det vilde jo i vore Dage have været en Turist-Attraktion af Rang for Kroens Gæster.

Det er da uden Tvivl under sit Ophold i Nørre-Snede 1558, at Kongen viste sin Bevaagenhed mod Chr. Terkildsen, og det kan da ogsaa formodes, at Kongen selv har logeret i Kroen.

Tyve Aar efter omtales Terkel Christensen, »der holder et almindeligt Herberg«, og som jo maa have været ovennævnte Kromands Søn. I et aabent Brev af 17.—8.—1578 redegøres der for samme Mands Klage over, at Købstadfolk og andre forhindrer ham i at faa Havre til Købs. Han faar da Lov til uhindret at købe alt af den Vare, han har Brug for i sit eget Hus til de fremmede, baade i Købstæderne og paa Landet, men maa ligesom Faderen ikke sælge noget til Forprang[2]).

Derefter hører vi i aabent Brev af 4. Dec. 1608 om Sønnen Søren Torkildsen, »der bor paa et alfart Strøg og derfor gæstes af forskellige vejfarende Folk, baade Adel og andre«. Han maa af den Grund i de

[1]) Danske Saml. 2. R. VI, 159—60.
[2]) Kancelliets Brevb.

nærmest liggende Købstæder købe saa meget Havre, som han behøver til Gæsternes Heste, da han ikke kan skaffe det nødvendige deraf af sin egen Avl og heller ikke ved andre Udveje til at skaffe den, medmindre han maa købe den i de nærmest liggende Købstæder[1]). Det er stadig den sølle Havre, det er galt med.

Den 25. Okt. 1622 fulgtes Rigsraad Eske Brock og Christen Holck fra Skanderborg Slot til Nørre-Snede, hvor Hr. Eske overnattede hos den førnævnte Præst Hr. Jens Nielsen. Chr. Holck har da formodentlig boet i Kroen hos Søren Torkildsen. Den 2. Nov. kom de høje Herrer igen, denne Gang sammen med to andre Adelsmænd, men de spiste da hos Præsten[2]). Derimod har Kroen nok haft Besøg af den betroede Mand, der førte Skatterne fra Silkeborg Len til København og 13. Dec. 1634 var i Nørre-Snede. I denne Anledning beretter Regnskaberne: »Giffuet for Øll och thuende M. (ɔ: Maaltider) i Snee ehr 1½ Slet Mark«[3]).

Nogle Aar efter gæster særdeles fine Folk Nørre-Snede. I April 1641 rejste nemlig Christian IV's to Døtre Christiane og Hedvig til Jørgen Seefeldts Bryllup i Viborg. De kom sydfra og overnattede baade paa Op- og Nedrejsen i Engesvang efter at de paa Udrejsen havde spist til Middag i Nørre-Snede[4]). Hos hvem de har spist, faar vi ikke at vide. Det har enten været i Præstegaarden eller i Kroen, men da Præsten ikke udtrykkelig nævnes, har det vel været Kroen, der fik Æren.

Formodentlig havde denne ogsaa Besøg af en Standsperson som Ove Juel til Villestrup, der 15. Jan. 1668 rejste fra Tjele til »Snee« — »tog dog mine egne Wogne iche lenger med end til Engiszwang«. Næste Dag rejste han fra Snede til Middelfart[5]).

Paa Grund af sin Beliggenhed ved den store Landevej led Nørre-Snede By meget ved de fjendtlige Trop-

[1]) Anf. St.
[2]) Danske Saml. 2. R. VI, 39.
[3]) Egeberg: Silkeborg Slot I, 182.
[4]) Saml. til jydske Hist. og Topogr. 4. R. VI, 470—72.
[5]) Hist. Tidsskr. 3. R. III, 613.

pers Gennemmarsch under Krigene midt i det 17. Aarhundrede. Det er da højst sandsynligt, at heller ikke Kroen er gaaet Ram forbi. I 1661 berettes, at der i Sognet havde været 48 Decimanter (Tiendeydere), »aff huilche 17 heele gaarde och 3 boele, i Polachernis tid, Ere nederbrøtt och gandsche øde, Saa der findis iche En Stage aff mange, och bliffuer Aldrig bygt igien«. Videre fortælles om den forrige Sognepræst Hr. Jens Nielsen († 1645), at han paa Grund af Alderdom samt den Skrøbelighed af mange Vunder og Saar, der var tilføjet ham af Fjenden, ikke længere kunde forestaa Embedet[1]).

Hvor længe Søren Torkildsen har siddet med Kroen, er ikke godt at vide. Han nævnes sidst i et aabent Brev af 17. Marts, hvorved han faar Bevilling paa i Horsens at købe Byg, Havre og andet, som han har fornødent til sin Husholdning[2]). 1653 nævnes hans formentlige Efterfølger Jens Jensen, der bor paa en »Alfare Vey och Ideligen och ideligen« besøges af fremmede Folk. Han faar samme Tilladelse som Formanden, men — »ingen forprang derudinden med Kiøben och selgen Imod kiøbstedernes Privilegier at bruge eller lade bruge«[3]). Nu gaar der ca. 50 Aar, hvor de verdslige Arkivalier synes at tie bomstille om Nørre-Snede Kro og dens Beboere. Og da Præstegaarden brændte 11. Sept. 1866, gik ogsaa Kirkebøgerne for Nørre-Snede-Ejstrup til 1814 op i Luerne, saa ad den Vej er der heller intet at hente.

Først 1702 faar vi igen Tag i en Kromand, nemlig Peder Melkiorsen, og hans Navn figurerer i en saa vigtig Sag, som at Kroen bliver »kgl. privilegeret« efter de nye Forordninger desangaaende. Der er endda hele to Bevillinger, af hvilke den første har følgende Ordlyd:

»F. 4. G: A: V: (): gør alle vitterligt) at Vj, efter allerunderdanigste ansøgning og begiering, samt Os Elskel: Christian Gerstorphs, paa Stiftsbefalingsmandens over Aarhuus Stift hans Vegne, og Os Elskel: Knud Gedde, som Amtmand over Silke-

[1]) Vrads Herredsbog 1661.
[2]) Kanc. Brevb.
[3]) Egeberg: Silkeborg Slot II, 174.

borg Amt i Vort Land Nørre Jylland, deris allerunderdanigst indgifne erklæringer, allernaadigst haver bevilget og tilladt, saa og hermed bevilger og tillader, at Peder Melkiorsen maa i bemelte Silkeborg Amt, udi Wratzherret, i Nørre Snede Sogn og bye, liggende paa dend store Landevey fra Kolding til Viborg, et Kroe- og Værtshuus lade indrette og forsvarligen holde for Reisende og andre, at de der med Mad, Øl, Miød, Brendeviin og anden fornødenhed, samt behørige Værelser og Staldrum for billig betaling kand blive forsynet, hvorfor hand skal vere tilforpligtet, sig i saa Maader efter Loven, saavelsom hvis Forordninger, som om consumption og Kroehold, samt om Maal og Vegt allernaadigst udgangne ere, eller herefter udgifne Vorder, saaviit de samme kand Vedkomme, allerunderdanigst at rette, saa og ellers efter Stiftsbefalingsmandens sigelse een Aarlig Kiendelse af samme Kroehold i Voris Amtstue rigtigen at erlegge og betale, saa fremt hand denne Voris allernaadigste bevilling agter at nyde; dog at andre der i Egnen privilegerede ej derved præjudiceris; forbydendis etc.:

Jægersborg dend 28. Augusti 1702«[1]).

Siden kommer Kancelliet i Tanker om en Tilføjelse og udsteder da 18. Nov. samme Aar et nyt Brev paa Kroen for bemeldte Peder Melkiorsen og Hustru af samme Indhold, »dog med dend Vilkor, at de dennem [ɔ: de rejsende] for billig betaling tilbørligen og forsvarligen accomoderer, til hvilken ende ingen paa een Miil Veys der omkring med noget saadant at fal holde og selge dennem til forfang i deris næring maa præjudicere . . .«[2]).

Peder Melkiorsen beholdt kun Kroen i 4 Aar og afstod den da til Simon Pedersen Schiønning og Hustru, som da fik Bevilling 19. Okt. 1706. Oberførster Joh. Herm. Ritter havde i 1710 en Sag for Retten mod Kromanden Seigneur Simon Schiønning og de Snede Bymænd. En vis Peder Jensen, der beboede en halv Skovridergaard i Nørre-Snede, var nemlig bortrømt fra Gaarden, og Schiønning havde da for Gæld gjort sig betalt i Gaardens Inventar, nemlig en Ko og en Kvie. Retten kom dog til den Erkendelse, at det ikke kunde ses, at han paa nogen ulovlig Maade »Sig den Koe og Quie hafuer bemegtiget og tillpracticered«, hvorfor han frifandtes[3]). Om samme Mand

[1]) Jydske Registre 1702.
[2]) Anf. St.
[3]) Tyrsting-Vrads Herreders Tingbog.

vides iøvrigt, at han i 1717 meldte sig ved en Skifte-Auktion i Tem efter Skovrider Henrik Lunds Hustru med en Fordring paa 200 Rdl.[1]). Han levede 1722, men var død 1733, da hans Enke Johanne Christensdatter nævnes. Hvorfra de er kommen er ikke opklaret, men Slægten kom til at spille en vis Rolle i Sognets Historie. Midt i det 17. Aarhundrede var der en Herredsfoged Christen Schiønning i Aars Herred, men om han har nogen Forbindelse med denne Slægt, er uvist.

I Simon Schiønnings Tid kom Biskop Bircherod 1708 paa en Rejse fra Viborg til Nørre-Snede, hvor Kromanden lod sig »for hvis jeg hos hannem bekom, saare vel betale«. Enten har den Aalborg-Bisp været for fordringsfuld, eller ogsaa har Schiønning ikke holdt sig Bevillingens Paabud om »billig Betaling« strengt efterrettelig. Fra Snede rejste Biskoppen d. 22. Maj til Snoghøj via Stensgaard, »et ved Balle liggende Krohuus« (der vist blev til den senere Bredsten Kro). Den 16. Juni kom Biskoppen atter til Snede, hvor han overnattede og næste Dag spiste til Middag i Kroen[2]).

I 1722 havde Byfoged i Horsens Rasmus Christensen Leth[3]) en Sag contra Simon Schiønning og Herredsfogeden i Tyrsting-Vrads Herreder Gallas Norborg. Sagen var for paa Herredstinget 3. Juni, og som anordnet Sættedommer komparerede Søren Pedersen i Bryrup Mølle. Derefter fremstod for Retten Herredsfoged Gallas Norborg og paa Kromandens Seigneur Simon Pedersen Schiønnings Vegne hans Svoger Morten Jensen fra Dyringhave (Ejstrup Sogn), som fremstillede to Kaldspersoner, hvilke afhjemlede ved Ed og oprakte Fingre efter Loven, at de for 14 Dage siden havde lovlig læst og forkyndt en skriftlig Stævning under Rettens Haand i forskrevne Sag. Derefter fremstod Seigneur Gallas Norborg, der ligeledes fremstillede to Mænd, hvilke vidnede, at de 27. Marts efter Begæring af Retten var hos Poul Nielsen i Lille Tor-

[1]) Egeberg: Silkeborg Slot III, 140.
[2]) Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 533, 536.
[3]) Om ham se Aarh. Stifts Aarb. 1920 S. 23, 34 og 1922 S. 125.

lund, hvor de først æskede Betaling i Mindelighed af en Gæld til Kromanden. Da Poul imidlertid ikke kunde eller vilde betale, begærede Simon Schiønning Udlæg for sin Fordring, hvilket ogsaa fandt Sted. Da Poul Nielsen var Byfogdens Bonde, fandt Seigneur Leth sig brøstholden ved det passerede[1]).

Af ovenstaaende fremgaar altsaa, at Schiønning var Svoger til Morten Jensen af Dyringhave. Da Schiønnings Kone hed Johanne Christensdatter, har Morten Jensen vel været gift med Kromandens Søster. Det kan dog ogsaa tænkes, at begge Mænd har været gift med to Søstre; det kunde jo ogsaa kaldes et Slags Svogerskab.

Det er sandsynligt, at Simon Schiønning er død omkring 1733; thi 30. Marts samme Aar gaar Krobevillingen over til Sønnen Peder Simonsen Schiønning. Samme Bevilling blev konfirmeret 15. Aug. 1747. Som saa mange andre Landboere dengang, der havde samlet sig lidt Penge — og P. S. har vist siddet lunt inden Døre, det var jo Studedrivningens gyldne Tider — slog han sig paa Gaardhandel. I 1754 købte han Nørre-Karstoft i Skarrild Sogn og skødede 5 Aar efter Gaarden til Poul Østergaard[2]). Desuden var han Ejer af Nørre-Snede Kirke, hvortil Kongen dog havde jus vocandi. I 1740'erne var P. Schiønning flere Gange Sættedommer ved Tyrsting-Vrads Herredsting. Han blev 1731 gift med Anna Hylleborg Christiansdatter Søltoft, f. 1712, Datter af Sognepræsten i Nørre-Snede Christian Knudsen S. samt Søster til den følgende Præst Schurmanns Hustru Anna Christine Christiansdatter S. Peder Schiønning og Anna Hylleborg Søltoft skal ialt have haft 14 Børn,[3]) hvoraf dog formodentlig nogle døde som smaa. Af Børnene kendes 1) en Søn Simon, der døde som lille, 2) en anden Simon, der blev Faderens Efterfølger som Kromand, 3) Johanne Cathrine, der blev gift med Sognepræst Lohmann i Nørre-Snede, 4) Lorentz, der blev Vinhandler i København, 5) Kirstine, død ugift i Thy, 6) Hans Wandall,

[1]) Tyrsting-Vrads Herreders Tingbog.
[2]) Trap 4, VIII, 231.
[3]) Lengnick: Stamtavle over Familien Søltoft.

Bogtrykker i Aalborg, 7) Jens, og endelig 8) Christian, f. 1734, Student, Ejer af Ansø Mølle i Vrads Sogn. Han maa være den Christianus Schiønning, der blev Student fra Kolding Skole 1757. I Lengnicks Stamtavle over Familien Søltoft angives han fejlagtigt som Grundlægger af den Gyldendalske Boghandel. I Tyrsting-Vrads Herreders Tingbog for 1755 spøger en mystisk Christian Schiønning, som benævnes Seigneur, men det kan jo næppe have været ovennævnte, der dengang kun var 21 Aar og som derfor snarere maatte tage tiltakke med Titlen Monsieur. Et Sted (Kilden har jeg glemt) har jeg set, at P. Schiønnings Søn Christian skal være bleven Bogbinder i København. Det er jo muligt, at han senere har opgivet Bøgerne for det mere indbringende Mølleri.

Den 11. Okt. 1765 forundtes Krobevillingen til Simon Pedersen Schiønning og hans Hustru Ingeborg Hansdatter Lund. Det hedder i Bevillingen, at de maa fremdeles dér brygge Øl, men maa ikke brænde Brændevin.

Om denne Simon Schiønning den yngre fortæller Professor J. N. Wilse, der besøgte ham paa en Rejse i Jylland 1776: »Fra Nørre Snede, som fra en Middel-Punct, vilde han reformere hele Verden, og anbringe sig, ret ligesom hans tillige med Stedets Opløftelse over Sletterne i det Lave gav hans Aand friere Flugt; og da Trykkefriheden havde givet saa mange fortrykkede Hierter og stærke Aander Luft, var og han virksom, og gav en Afhandling i Trykken. Han gav mig det første nu udkomne Ark, hvori han forsvarede nogle struenseiske Grundsætninger; men da Trykkefriheden siden blev indskrænket, kom det ikke videre; Stilen var deri temmelig god og underholdende, thi Manden var studeert«[1]). Jeg har dog ikke kunnet finde hans Navn i Universitetets Matrikel. Udtrykket »studeert« kan maaske bare betyde, at han har gaaet i Latinskole. Afhandlingen har heller ikke været til at opspore, den er formodentlig gaaet tabt.

[1]) J. N. Wilse: Reise-Iagttagelser i nogle af de nord. Lande V, 141—42.

Med ovennævnte Mand gaar Kroen ud af Familien Schiønnings Besiddelse. I de sidste Aar har S. Schiønning formodentlig bortforpagtet Kroen, thi i Folketællingslisterne for 1787 nævnes Peder Pedersen Skøt som »Værtshusmand«. Han var født ca. 1752 og gift med Mette Cathrine Jensdatter, f. ca. 1747. Kroen laa da paa samme Sted som nu, som det vil fremgaa af hosstaaende Kort.

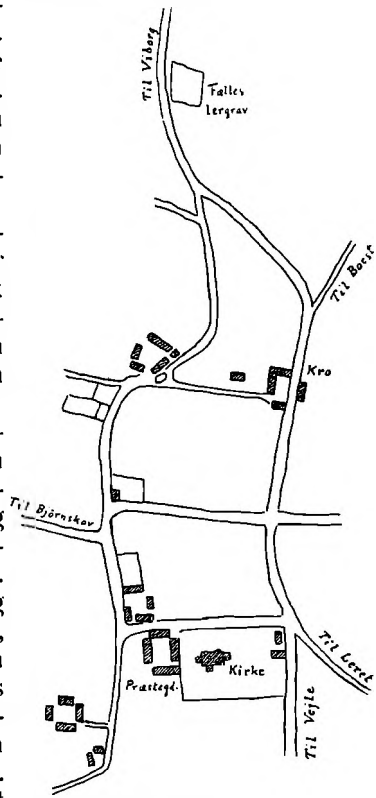

Udskiftningskort over Nørre-Snede 1783.

Derefter gaar Krobevillingen 20. Nov. 1793 over til Sigvard Mark Rasch, om hvem forøvrigt intet er oplyst. Han synes at være død inden 1814.

I 1801 havde Christian Daniel Leth Kroen. Han kaldes i Folketællingslisten »Bonde og Gaardbeboer, samt Sognefoged og Værtshusholder«. Han var født ca. 1770 og gift med Abel Maria Vrang, født. ca. 1772. I Gaarden var da desuden Konens Søster, en afskediget Landsoldat, der vel tjente som Karl, 3 Piger og 1 Dreng. Kroen var i 1814 og langt op i Tiden Postbefordringsstation.

Den næste Kromand Knud Sørensen var her i 1815, da hans Steddatter Zidsel Marie Madsdatter døde, 28 Aar gl.

Efter Sørensen følger Niels Andreas Madsen, der var Kromand i 1820 og endnu 1847. Han var født ca. 1785 og gift med Marie (eller Maren) Oles-

datter. De havde mindst 8 Børn, af hvilke Datteren Mette Marie blev gift med Jens Sørensen (Melballe), Gaardejer, senere Sognefoged i Jeksen[1]).

Sønnen Knud Peter Nielsen, f. 1825, havde Kroen 1848 og 56. Hans Enke Larsine Stausbøll, f. 1830, overtog den efter Mandens Død og giftede sig med den følgende Kromand Christen Lundsgaard.

I Nielsens Tid forefaldt den bekendte Episode med Tilfangetagelsen af de kurhessiske Husarer den 9. Juni 1849. En Eskadron af disse Ryttere var fra Horsens sendt til Egnen om Nørre-Snede for at inddrive Naturalier. De overnattede i Brædstrup Natten mellem 7. og 8. Juni og drog videre næste Dag, medtagende Herredsfuldmægtig (senere Inspektør ved Horsens Tugthus) F. A. Mazanti, hvem de tvang til at ride mellem Ritmesteren og en Løjtnant. Mazanti havde imidlertid set Lejlighed til i Hast at sende et ridende Bud til Frijsenborgegnen, hvor Ritmester (senere Oberst) N. S. Brock som Eskadronschef for 3. Dragonregiment fra Aarhus paa den Tid opholdt sig. Budet kom uantastet til Bestemmelsesstedet, og Brock drog da med sine Folk i Hast sydpaa og naaede gennem Palsgaard Skov ved Midnatstid til Nørre-Snede. Mazanti havde imidlertid formaaet Hesserne til først at rekvirere i Ejstrup, hvorved de forsinkedes saa meget, at de paa Hjemrejsen blev nødt til at overnatte i Nørre-Snede, hvor de blev anbragt i Kroen, Præstegaarden og to andre Gaarde. Efter et godt Aftensmaaltid med behørige Drikkevarer, begav Hesserne sig intetanende til Ro. Forøvrigt havde de opført sig meget ordentligt i Byen, fraregnet nogle Smaarapserier af Fødevarer. De blev nu midt i deres dybeste Søvn vækket af de bevæbnede Dragoner og uden Modstand taget tilfange. Den tyske Ritmester var i sin Skræk og Forbavselse løbet ud i den forreste Stue i dyb Negligé. Han kunde hverken sanse at gribe til Vaaben eller klæde sig paa, og blev saaledes taget til Fange saa godt som i den bare Skjorte. Ved denne Lejlighed tilfangetoges 4 Officerer og 60 Mand med et lignende Antal Heste. Imid-

[1]) Se nærmere i Th. Jensen og Østergaard: Adslev-Slægten, S. 119, hvor Kromanden ved en Fejltagelse kaldes Niels Olsen.

lertid var en kurhessisk Husar, der havde været indkvarteret i Præstegaarden, undsluppen og havde meldt det forefaldne til sine Foresatte, idet han fremstillede det, som om det var Bønderne i Nørre-Snede, der havde foretaget Overrumplingen. Hesserne foranstaltede nu et Hævntog til nævnte By, og skønt Overgeneral Prittwitz havde udstedt Forbud mod at lade Beboerne i Nørre-Snede lide Overlast, brød de forbitrede Hesser sig ikke derom. Den 12. Juni ved Middagstid kom de til Byen, hvor de gav sig til at husere slemt. I Kroen søgte de at faa fat i Kromanden. Nielsen var imidlertid flygtet bort; men Hesserne fik nu fat i en gammel Aftægtsmand, som de mente var Kromanden, og ham mishandlede og piskede de. Flere af Beboerne blev taget i Forhør og sat i en Slags Arrest i en Mergelgrav. Hvad der gjorde ondt værre var, at man i Kroen havde faaet fat i et stort Kvantum Brændevin, der ikke var godt nok skjult, og nu gik det løs over Bygningerne og Bohavet. Vinduer, Spejle, Skilderier, Møbler og andet Bohave blev sønderhugget, og Fødevarer røvede. I Præstegaarden havde de af Hævntørst overskaaret Strængene paa et Fortepiano og gjort Tangenterne ubrugelige, og en af Fjenderne havde for at forevige Bedriften indridset paa Laaget: »Hier haben die Kurhessen haussiert«. I Kroen var der alene af Drikkevarer røvet 600 Potter Brændevin foruden et betydeligt Kvantum Vin, Rom og Gammeltøl. 100 Potter Mjød var dels drukket, dels af Ondskab spildt, saa det flød over hele Gulvet. Desuden havde Fjenden faaet fat i 26 Td. Havre, hvoraf der østes ud paa Marken foran Kavalleriets og Rytteriets Heste[1]).

I 1901 afsløredes en Mindesten om Begivenheden med denne Indskrift:

9. Juni
1849—99.

I Aftes kom den jydske Post
med Nyt fra Nørre Snede;
i Regn og Sol, i Tø og Frost,
det Minde jeg skal frede.

[1]) Leschly: Hist. Beretn. om 5. Dragonregiment, S. 309 og Almuevennen eller Cimbria 1850, I, Nr. 14—15.

Stenen stod oprindelig udenfor det tidligere Forsamlingshus, men er nu opstillet i Anlæget Syd for Byen.

Med Christen Johansen Lundsgaard, som blev gift med K. P. Nielsens Enke, indtræder et sidste Dynasti i Nørre-Snede Kro. Han var født i Frølund i Gellerup Sogn 1818 og Søn af Johannes Christensen L., senere Kromand og Sognefoged i Hampensø, og Benedicta Cathrina Fenger. C. Lundsgaard overtog Kroen senest 1861 og døde som Dannebrogsmand 1895. Hustruen, Larsine Stausbøll, der var født i Sinding Mølle ved Herning, døde i Nørre-Snede 1908. I Christen Lundsgaards Tid fandt den store Ildebrand Sted i Nørre-Snede den 11. Sept. 1866. Ilden opstod om Aftenen ved 10-Tiden. Den opdagedes først i et Snedkerværksted og forplantede sig derfra til et nærliggende Købmandshus. Mens man var ved at slukke, udbrød der pludselig Ild i Kroen, som laa temmelig langt derfra, og næppe havde man faaet det vigtigste af Indboet reddet, før der udbrød stærk Ild i Præstegaarden. Denne saavel som Kroen nedbrændte ganske. Da Vejret var stille, formodede man med Rette at Ilden var paasat[1]).

Christen Lundsgaard havde 4 Børn, nemlig 2 Døtre og 2 Sønner, af hvilke Johannes fik Kroen efter Faderen og Mads Stausbøll L. blev Gaardejer i Hundshoved. Chr. Lundsgaard havde bl. a. en Broder, Snedker Conrad Christian L., hvis Søn er Øjenlægen Conrad Christian Carl L., dr. med., Professor ved Københavns Universitet (1867—1931).

Johannes Lundsgaard, f. i Nørre-Snede 1861, overtog Kroen efter Faderen 1895. Han var gift med Madsine Andrea Madsen, født i Linnerup 1860, død i Nørre-Snede.

Efter længere Tids Svaghed døde J. Lundsgaard 23. Juni 1938, hvorefter Datteren Frk. Johanne Lundsgaard, der længe havde bestyret Kroen for Faderen, overtog Privilegiet.

Den ældre Kro har antagelig været en straatækt

[1]) Horsens Avis 1866, Nr. 241.

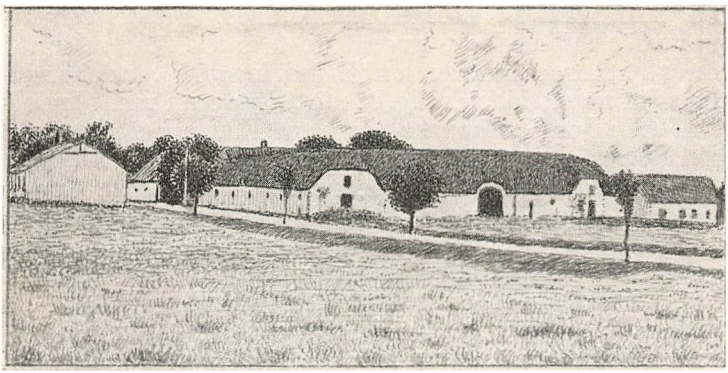

Nørre-Snede Kro 1906. Efter La Cour: Danske Gaarde. (Forgrunden er nu bebygget).

Bindingsværksgaard. Den nuværende anselige, grundmurede Gaard er opført 1867 efter Branden. Den har

Nørre-Snede Kro 1935.

en stor, delvis brolagt Gaardsplads. Beboelseshuset rummer 9 Værelser, hvoraf de 5 er Gæsteværelser. I en af Stuerne hænger en Erindring fra Studehandelens Velmagtstid, nemlig et stort Litografi med Underskrift: »Der Viehmarkt auf dem Kamp bei Husum«. En Rejsestald laa før Nord for Stuehusets Østgavl, men blev i Sommeren 1938 nedrevet for at gøre Gaden bredere. Det samme overgik lidt senere paa Aaret den mod Gaden vendende Udhuslænge. Til Kroen hører en Forsamlingsbygning paa den anden Side af Gaden. Iaar, 1939, foretages endelig en større Udvidelse af Kroen, idet der nord for Stuehuset tilbygges en Vinkelfløj, indeholdende Forsamlingssal og Veranda. Hermed forsvinder Kroens gamle Have.

Vi kan passende slutte denne Skildring af den gamle historiske Kro med et Sagn, der knytter sig til Stedet: For mange Aar siden skal en Tjener have myrdet sin Herre i Nørre-Snede Krat og begravet ham paa Stedet, hvorpaa han tog hans Penge og rejste bort. En Del Aar efter blev der rodet i Krattet, og da fandtes Skelettet af den dræbte, hvoraf en Finger blev taget og hængt over Krodøren i Nørre-Snede. Der gik nu igen nogle Aar, saa kom der en Dag en Rejsende til Kroen, som fortalte, at han havde været der for ca. 30 Aar siden og da skudt en gylden Fugl i Krattet. Ved denne Beretning fik Folkene i Kroen Mistanke til Manden, og da de samtidig lagde Mærke til, at der dryppede Blod fra Fingeren over Døren, saa holdt de den Rejsende fast og førte ham til Øvrigheden, hvor han bekendte at have dræbt sin Herre i Krattet. Det var jo den gyldne Fugl, han havde skudt for 30 Aar siden[1]).

[1]) Evald Tang Kristensen: Danske Sagn IV, 451.

Noget om Læsning —

og lidt om Boghandel — i Aarhus

i Slutningen af det 17. Aarhundrede.

Ved Palle Birkelund.

Selv om Skoleforholdene baade i By og paa Land i det 17. Aarhundrede lod meget tilbage at ønske, kan man dog gaa ud fra, at i Løbet af Aarhundredet blev Læsekunsten Allemandseje[1]).

Spørgsmaalet hvorvidt Folk nu brugte denne Læsekunst til at tilfredsstille eventuelle litterære Interesser og praktiske Behov, lader sig kun belyse ved en Undersøgelse af, hvilke Bøger Folk ejede, selv om der naturligvis er et Spring fra Bogeje til Læsning.

Hele Spørgsmaalet om et Tidsrums eller en Befolkningsklasses Læsning er af betydelig Interesse for Studiet af vedkommende Tids eller Klasses hele Aandsliv og ogsaa af Betydning, naar man f. Ex. af personalhistoriske Grunde ønsker at belyse den enkelte Bogejers kulturelle Stade.

En Undersøgelse af den dannede Verdens Læsning her i Danmark er foretaget af Chr. Bruun[2]) paa Grundlag af de ca. 200 bevarede Auktionskataloger[3]) fra sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Men det er naturligvis kun Videnskabsmænd og Samlere, der havde saa stort et Bibliotek, at det var nødvendigt at trykke Katalog over det.

[1]) Se f. Ex. J. Larsen: Den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536—1784. 1916, og C. Buur: Folkeundervisning i Aarhus før 1814. 1915.

[2]) Det st. kgl. Bibliotheks Stiftelse. 1873.

[3]) Bibliotheca Danica IV, Sp. 572—96.

Adelige Bibliotekers Indhold er undersøgt af flere[1]), og ogsaa Gejstlighedens Læsning i det 17. Aarhundrede er belyst[2]). Om Bondestandens Læsning i det 18. Aarhundrede i en enkelt sjællandsk Egn foreligger der et Bidrag bygget paa Skifteprotokoller[3]). Det jævne Borgerskabs litterære Interesser er derimod kun behandlet en passant i forskellige historiske Arbejder[4]); for Norges Vedkommende findes en meget oplysende Analyse af flere Befolkningsklassers Læsning i Tiden umiddelbart før Holberg[5]).

En vigtig Kilde til Studiet af dansk indre Historie er vore Skifteprotokoller. Denne Kilde er her benyttet til at undersøge et Detailspørgsmaal: Læsningen i Aarhus i Slutningen af det 17. Aarhundrede.

Undersøgelsen er foretaget paa Grundlag af Aarhus Bys Skifteprotokoller Nr. 2, 3 og 4, der omfatter Aarene 1678—1701. Heri forekommer kun Skifter efter borgerlige Personer, mens adelige, gejstlige og militære Personer havde egen Skiftebehandling.

Protokollerne er, som det oftest er Tilfældet med Skifteprotokoller, ført meget nøjagtigt og udførligt. Fra Stue til Stue, fra Kælder til Kvist gik Byfogeden, Borgmester, Byskriver og Raadmænd (ved mindre prominente Borgeres Skifte mødte dog ikke alle) og foretog en grundig Ransagning med paafølgende Registrering. Hvor der fandtes Bøger blev deres Titler noterede, desværre ofte i meget forvansket Form; man kan tydeligt se, at Titlerne er blevet dikteret til Skriveren, der ikke altid har opfattet, hvad det drejede sig om, og nedskrevet rene Meningsløsheder. Hvor

[1]) Ellen Jørgensen i Teologisk Tidsskr. 3. Rk. Bd. 8, 1917. O. Walde: Storhetstidens litterære krigsbyten, Bd. 1—2, 1916—20.
[2]) Fr. Barfod i Kirkehist. Samlinger. 3. Rk. Bd. 6, 1887—89.
[3]) F. Heide i Danske Studier 1918.
[4]) F. Ex. Aarbog for hist. Samfund for Odense og Assens Amter 1934. Hoffmeyer: Aarhus, Bd. 1, S. 478. Alb. Olsen: Danmark—Norge i 18. Aarh. 1936, S. 92 f. Hübertz: Aktstykker II, S. 119.
[5]) Francis Bull: Fra Holberg til Nordal Brun, Kristiania 1916. S. 19—42.
Om hele Spørgsmaalet se iøvrigt Carl S. Petersen: De danske Bibliotekers Historie i Haandbog i Bibliotekskundskab, udg. af Sv. Dahl, Bd. 2. 3. Udg. 1927 og den der anførte Litteratur.

man traf paa franske eller latinske Bøger, har man tit opgivet Dikteringen og i Stedet ladet Skriveren selv faa dem i Haanden til Afskrift.

I de her gennemgaaede Skifteprotokoller, der rummer ialt 406 Skifter, finder vi ca. 110, hvor Formueposten: Bøger er nærmere specificeret og ikke blot forbigaaet med »6 almindelige bøgger« eller andre intetsigende Vendinger. Hertil kommer saa de nedennævnte fire Skifter stammende fra Bogbindere.

Af de 110 Skifter er de 28 efter Borgere, der udtrykkeligt betegnes som Køb- eller Handelsmænd. (Heraf var fire Borgmestre, og to Overformyndere). Efter Skippere findes 17 Skifter, efter Organister 4, efter Byfogeder 3, efter Skræddere 3, efter Bartskjærere 2, efter Maalere og Vejere 2, efter Sølv- og Guldsmede 2, efter Toldbetjente 1 og desuden findes Skifte efter 1 Assessor, 1 Amtsforvalter, 1 »Danske Skollemester«, 1 Klok-Instrumentist og 1 »forrige Postmester«. Resten er efter andre Haandværkere, Enker og Folk uden Erhvervangivelse.

Antallet af registrerede Bøger, hvis Titel er helt eller delvist angivet er ca. 1500. Hertil kommer saa de numeriske Angivelser saasom »10—12 religiøse Bøger« o. l. ialt vel et Par Hundrede, saaledes at man kommer op paa ca. 1700 Bøger. Gennemsnit altsaa ca. 15 Bøger til hvert af de 110 Hjem. Flere Steder nævnes kun en enkelt Bog, og det største Antal træffes hos Handelsmand Peder Fæder, der har ejet ca. 150 Bind. Bogbestandens Størrelse retter sig vel i nogen Grad efter Ejerens økonomiske Stilling, men ualmindeligt er det ikke at træffe mange Bøger hos fattige Skippere, og omvendt slet ingen hos velstaaende Handelsfolk.

Nu maa det erindres, at de Aar, vi beskæftiger os med her, hører til de meget daarlige, økonomisk set. Aarhus By var 1627—60 blevet plaget af Krig og Plyndring, og tyngende Skatter fuldendte Byens Forarmelse. Indbyggertallet sank til ca. 3400, og Toldindtægterne sank i Aarhundredets sidste Trediedel fra 4—5000 Rdl. til 2—3000 Rdl.

Paa Datidens kulturelle Liv lagde Enevældens orto-

doxe Kirke sin klamme Haand. Ikke en Begravelsessalme, ikke et Bryllupsvers maatte trykkes uden de høje Teologers Sanktion. Københavns Universitet var Genstand for en ødelæggende »Selvforsyning« af Lærerkræfter. Regeringens kulturfremmende Foranstaltninger kom hovedsagelig kun Hovedstaden til Gode, her uddeltes Bogtrykkerprivilegier o. s. v.

Det betydningsfulde Provinsbogtrykkeri, der var begyndt saa godt i det forrige Aarhundrede forsvandt da ogsaa lidt efter lidt. Faa Aar efter Aarhus-Bogtrykkeren Hans Skonnings Død i 1651 nedlagdes baade hans Trykkeri og den af ham og andre siden 1635 drevne Papirmølle. I henved 150 Aar var hele Nørrejylland saa helt uden Bogtrykkere.

De ydre Kaar, der i det hele taget bødes Datidens Skribenter, var særdeles slette. De maatte føre en stadig Kamp med Forlæggere og Trykkere for blot at faa en Del af deres Produktion i Pressen[1]). Priserne paa Papir laa urimeligt højt. Forlæggerne paastod — ligesom nu — at de ikke kunde afsætte den gode Litteratur og mente dermed at retfærdiggøre deres Masse-Oplag af mere eller mindre lødige Viser, »Eventyr« og Historier. Fik en Forfatter endelig et Skrift ud, kunde man være sikker paa, at han selv og velhavende Velyndere havde maattet sætte Penge i Foretagendet. »Det er Grunden til,« — siger Rasmus Vinding i 1665 — »at saa mange Skrifter, som det nok var værd at faa frem, og som er dygtigt udarbejdede, bruges til at lægge om Fisk og Røgelse eller ligge hen som Næring for Orme og Møl«[2]).

Som det var at vente, ses det, at den religiøse Litteratur har optaget den meste Plads i de gamle Aarhusborgeres Boghylder; først i det næste Aarhundrede vinder Faglitteraturen frem. Af de 1500 Bøger er ca. 900 med religiøst Indhold. Ca. 100 af dem er Bibel- og Testamentudgaver, største Delen af de øvrige er almindelig Opbyggelseslitteratur, mens Resten kan karak-

[1]) Se f. Ex. Sv. Dahl i Nord. tidskrift f. bok- och biblioteksväsen I, 1914.

[2]) Regia Academia Hauniensis, 1665. Fortalen.

teriseres som værende af polemisk-dogmatisk Art. Det vrimlede jo med polemisk Litteratur i baade det 16. og det 17. Aarhundrede, men som der siges i en Fortale til Henrik Gerners Postil: »Stridsskrifterne syntes snarere at nære end at gøre Ende paa Tvistemaalene, og tidt fremkaldte de Skrupler hos Læseren, hvor han ingen havde haft.«

De resterende ca. 600 Bøger fordeler sig over Grupperne: Danmarks Historie og Personalhistorie (ca. 110), Geografi og alm. Historie (ca. 90), Medicin, Husvæsen og andre praktiske Fag (ca. 75), Stats- og Retsvidenskab (ca. 50). Svagere repræsenteret er »Skønlitteratur«, Naturkundskab, Matematik o. a.

Af de ca. 100 Bibler er en Fjerdedel paa fremmede Sprog, oftest tysk, men baade hollandske og engelske Oversættelser træffes. I ca. 30 Tilfælde er det muligt af Opskriften at afgøre hvilke danske Bibeludgaver det drejer sig om. Christian III.s Bibel fra 1550 nævnes i 11 Skifter (af de nedennævnte Skifter i Nr. 3, 5, 11, 19 og 20). Dette flotte Værk var hovedsagelig beregnet til Kirkebrug og blev trykt i 3000 Eksemplarer til en Pris af 5 Rdl.[1]). De forekommende Eksemplarer vurderes til Priser mellem 4 Sdl. og 1 Rdl. 2 Mark.

Den saakaldte Frederik II.s Bibel (trykt 1589 hos Mads Vingaard i tospaltet Folio) forekommer i 7 Skifter.

Christian IV.s eller Resens Bibel fra 1607, 1633, 1670 og 1690 nævnes 12 Steder (bl. a. i Skifte Nr. 7, 16, 25 og 26) og vurderes meget højt, helt op til 15 Sdl.

Svanings Bibelværk fra 1647, der ellers vides at have vundet stor Udbredelse, nævnes kun en enkelt Gang, men man maa stadig have for Øje, at netop de mest læste Bøger oftest har været mest makulerede og lettest skjuler sig under Betegnelser som »1 gl. boeg uden Fortalle«, »1 stor Bibbel« o. l.

Selv om Salmebøger kun nævnes i omkring Halvdelen af Skifterne, maa man vel gaa ud fra, at hvert Hjem maa have haft mindst een Salmebog. De Salmebøger, der var i Brug i Aarene før den Kingo'ske saa Lyset, var de saakaldte »Haandbøger« eller »fuld-

[1]) Se C. Molbech: De danske Bibeloversættelser fra det 16. Aarhundrede. 1840.

komne Salmebøger«. De indeholdt som Grundstamme Hans Thomesens autoriserede Salmebog fra 1569, men var i rigt Maal suppleret med nyere, mest oversatte, Salmer, Epistler, Bønner m. m. Selve Hans Thomesens Salmebog, der optryktes sidste Gang i 1649 var næppe til at opdrive ved Aarhundredets Slutning. Efter en Pastor C. L. Friis's Mening skyldes det for en stor Del »de liderlige og forsupne Degne og Substitutter, som bruger den til at tænde Alterlys med og til at røge Tobak ved hjemme.«

Bortset fra Bibel og Salmebog er den Bog, man hyppigst træffer i Skifterne: Claus Andersen Thrundhiemb: Heptamerinon, eller Guds Hvile paa den sivende Dag. Supplementum paa det berømmelige Hexaëmeron Aröboense. Kbh. 1676. Den findes udtrykkeligt nævnt i 16 Skifter (1, 8, 10, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27 o. a.), mens selve Arreboes Hexaemeron kun forekommer tre Gange. Claus Andersens Værk vides iøvrigt ikke at have opnaaet nogen særlig stor Udbredelse; naar det har været saa kendt i Aarhus, maa det vel skyldes Forfatterens Tilknytning til Byen og Egnen. Claus Andersen var født i Trondhjem 1642 og blev i 1669 Sognepræst i Gosmer og Halling i Hads Herred. Her virkede han i syv Aar, indtil han blev Sognepræst ved Aarhus Domkirke. Han døde ung i 1684. Aaret før sin Død udgav han en Fordanskning af Heinr. Müllers Kierligheds Kys, mens derimod en Fortsættelse af Heptamerinon aldrig blev trykt.

Som Boghandler har Claus Andersen anvendt nedennævnte Thomas Bogbinder paa Brobjerg i hvis Skifte det nævnes, at Mag. Cl. Andersen skylder 13 Sdl., efter at følgende er fradraget: 10 Expl. af hans Materie (velsagtens Heptamerinon) — 8 Sdl., og nogle Bøger, Mag. Claus havde forskrevet fra Daniel Paulli i København »og Thomas Bogbinder bekom«.

Den berømte tyske Teolog Johan Arndt (1555—1621) har øvet betydelig Indflydelse paa det religiøse Liv i Danmark, først og fremmest gennem sine Skrifter, men ogsaa ved sin personlige Paavirkning af Holger Rosenkrantz d. lærde, som besøgte ham i Celle[1]).

[1]) J. O. Andersen: Holger Rosenkrantz. 1897. S. 140 f.

Arndts Bønnebog: Paradijses-Urtegaard. D. e. en Lysthawe, fuld af christelige Dyder etc. Fordansket af Jens Jenssøn [Poscolan], Kbh. 1662, 1664, 1679 og 1691 er registreret i 12 Skifter (1, 8, 9, 15, 23, 25 o. a.). Ogsaa Arndts Hovedværk om Den sande Christendom, der blev oversat 1688 af Samuel Jensen Ild, træffer vi paa, sammen med hans Aandens Skatkammer o. a.

En over det ganske Land meget udbredt Huspostil var Poul Andersen Medelby: Ungdommens Postil. Kort oc god Forklaring offuer alle Evangelier, som paa Søndage oc alle andre hellige Fester fremsættes i Guds Menighed her i Landet. Bogen var delt i en Sommer- og en Vinterpart og udkom første Gang 1614. Værket har været ejet af 12 Aarhusmænd og træffes bl. a. i Skifterne Nr. 1, 4, 5 og 16, mens Forfatterens andet Værk: En liden Børne-Forklaring offuer vor Herris Jesu Christi Pinis oc Døds Historie, befattet i 28 Predickener, fra 1597 og 1625 nævnes i 7 Dødsboer (bl. a. i Nr. 1, 3, 4, 12 og 17).

Poul Andersen Medelby havde Tilknytning til Aarhusegnen, idet han — i Foraaret 1557 — var født i Mejlby i Ø. Lisbjerg Herred. Hans Livsløb blev ret bevæget. Efter at have taget Magistergraden i København blev han Slotspræst hos Christian IV, og 1597 kaldedes han til Sognepræst i Visby og Superintendent over Gotlands Stift. Overfor Lensmanden Herman Juel, Raadmand Jørgen Volder og andre af Øens betydelige Mænd kom han imidlertid til at staa meget skarpt, og den heftige Mag. Poul benyttede med Forkærlighed Lejligheden til at udskælde sine Modstandere fra Prædikestolen.

Efter kun to Aars Virke afsatte en kgl. Rettertingsdom ham fra Embedet. Blandt hans Dommere var ingen ringere end Arild Huitfeld, der fattede Godhed for den afsatte Biskop og 1602 fik ham anbragt som Sognepræst ved Vor Frue i Odense. Her levede han i nogenlunde Fredsommelighed i 30 Aar, og her skrev han de fleste af sin Bøger.

Hvad Luthers Huspostil var for Tyskland var Jesper Brochmands Postil for hele det dansk-norske Monarki i et Par Aarhundreder. Med sin jævne og hjertevarme

Tale indtager den en egen Stilling i vor Andagtslitteratur. Alle de i det 17. Aarh. udkomne Oplag havde Titlen: Sabbati Sanctificatio, d. e. Gudelig Betenckning oc kort Forklaring offuer alle Evangelier oc Epistler paa Søndage oc alle hellige Dage det gandske Aar igiennem.

Postillen nævnes med Forfatternavn i ti Skifter (bl. a. i Nr. 1, 13, 21 og 27), mens Brochmands videnskabelige Hovedarbejde »Systema universae theologiae« fra 1633 — en af Hovedhjørnestenene i den ortodokse lutherske Theologi — overhovedet ikke træffes i de gennemgaaede Dødsboer.

Gennem alle Tider og i alle Lande har Davids Salmer været det Afsnit af den hellige Skrift, man fordybede sig i, naar Sjælen i onde og ulykkelige Tider trængte til Trøst og Husvalelse, og næsten umaalelig er den Mængde af opbyggelige Bøger, der enten indeholder en direkte Bearbejdelse af eller en Fortolkning til Salmerne, eller indeholder opbyggelige Betragtninger ud fra »Davids Psaltkar«[1]).

I de gennemgaaede Bogsamlinger træffes ca. en halv Snes udenlandske Udgaver af Salmerne og ofte nævnes Titler som »Davids Psalter«, »Davids Psalter sangviis« og lignende, som ikke lader sig identificere. Ni Steder ses udtrykkeligt, at det er Arreboes Parafrase: Kong Davids Psalter, sangvijs udsat etc. fra 1623, der er Tale om. Flere Gange nævnes: Christi Pines og Døds Historie, men den Titel har flere Forfattere givet deres Værk. Om der menes J. M. Gettorp: Vor Herris Jesu Christi Pjnis oc Døds Historie udi Rijm befatted, item nogle af Davids Psalmer etc. Kbh. 1623, Bugenhagens Bog fordansket af Palladius 1575 og senere, Luthers Værk bearbejdet af Reravius fra 1573 eller andre kan ikke afgøres.

Et andet Skrift med Tilknytning til Davids Salmer er skrevet af den ejendommelige sønderjyske Forfatter Niels Heldvad (eller Helvaderus) og hed Armentarium Davidicum. D. e. Kong Davids Tyghusz, hvor-

[1]) Om danske Forhold, se: H. F. Rørdam: Danske Bearbejdelser af Davids Psalmer i 17. Aarhundrede i Kirkehist. Samlinger. Ny Rk. I, 1857—59.

udi findes atskillige Vaaben etc fra 1630, 1632, 1641 og 1656. Det militære Tilsnit, der antydes i Titelen, er gennemført i hele Bogen, der er inddelt i Kartover o. l. Bogen tryktes i det efter Datidens Forhold store Oplag af 1000 Exemplarer og vandt megen Udbredelse. Udtrykkelig nævnt er den dog kun to Steder, men i Bogbinderskifterne ses, at Boghandleren har haft mange Exemplarer paa Lager, saa Efterspørgselen har antagelig været stor ogsaa i Aarhus.

Af Heldvads øvrige — mangeartede — Produktion møder vi hans Formularbog, Almanakker, opbyggelige Skrifter o. a.

Thomas Kingos »Aandelige Sjunge-Kor« nævnes i otte Skifter (12, 22, 28 o. a.). En Bønnebog, Phillip Kegelius: 12 aandelige Betenckninger udi huilcke indeholdes trøstelige Bøner, forekommer ligeledes i otte Stervboer. Bogen er oversat fra Tysk af den flittige Niels Mikkelsen, Aalborg og udkom første Gang i 1647.

Dansk Folkemedicins klassiske Værk Henrik Smiths Lægebog træffer vi paa med Forfatters Nævnelse i otte Skifter (1, 4, 7, 24, 25 o. a.), men flere Steder nævnes »en liden Lægebog« o. l. og her er der sikkert ogsaa i mange Tilfælde Tale om Smiths Bog, der i Tidens Løb udkom i mange Oplag.

Den lokale Forfatter, Bogtrykker Hans Hansen Skonning (1579—1651) har, som det kunde ventes, været ret godt kendt af sine Bysbørn. Hans Hedenske Philosophie fra 1636 nævnes i syv Hjem (Skifte Nr. 1, 16, 22, 25 o. a.), Kattenes og Hundenes Rettergang i fire, Østerlands Beskrivelse ligeledes i fire. Andre af hans Værker vil blive nævnt senere.

Den senere Borgmester i København, Politikeren Hans Nansen, skrev i 1633 en lille Bog betitlet: Compendium Cosmographicum. D. e. en kort Beskrivelse over den ganske Verden. Den indeholdt baade den astronomiske, den fysiske og den politiske Geografi og var en nyttig Haandbog for en videbegærlig Købmand. Vi træffer den i syv aarhusianske Bogreoler (bl. a. i Skifte Nr. 4, 5, 14, 25 og 26).

Egentlige »Folkebøger« er kun registreret i 12 Dødsboer, men i de fire Bogbinderskifter omtales 15 for-

skellige i flere Exemplarer hver, saa ogsaa her gælder det sikkert, at Bøgerne paa Grund af megen Brug og Slid er undgaaet Optegnelse.

Lige fra det 15. til det 20. Aarhundrede vælter en bred Strøm af Folkebøger ud over Landene. Christian IV forsøgte i 1638 at dæmme op for Strømmen og skriver, at »eftersom vi komme i forfaring, hvorledis underskedlige unyttige bøgger och skrifter, som ulspild och deslige, saa och letferdige boeleviser och andre utienlige viser, digt, fabbel, eventyr och ublue kierligheds bøgger endoch i kierkerne paa mange steder udi vore riger Danmarck och Norge mange til stor forargelse at selgis, uanseet der allene bøgger fald skulde holdis och saadanne Skrifter, som til opbyggelse tienne kunde och icke til forargelse och nedbrydelse«, saa forbyder Kongen alle »Bogførere« at handle i Kirkerne med Ugelspill o. l.

Den Folkebog, vi hyppigst træffer i Skifterne, er: De 300 Historier, en Samling af æsopiske Fabler, Anekdoter, Fortællinger o. l. hentet mange Steder fra. Bogen er oversat fra Tysk.

Desuden forekommer »Doctor Faust«, som første Gang udkom paa Dansk i 1588, Till Ugelspill, en over hele Europa kendt Bog, der i 1571 omplantedes til Dansk, Alexander Magnus' Krønike, De syv vise Mestre, Kejser Karls Krønike, Fortunatus, Hocus Pocus o. a.

Flere Gange møder vi i Skifterne den saakaldte »Præstepine«. Det var en Slags Folkebog, skrevet af en tysk Præst, Mich. Saxe og oversat 1602 med Titelen: En aandelig Spørgsmaalsbog, sammendraget af den hellige Skrift. Ved sine snart alvorlige og snart muntre Spørgsmaal og Svar var den »enfoldige Folk og Ungdom nyttig og lystelig at læse«.

Af de klassiske Forfattere præsenteres vi — dels i Original, dels i Oversættelser — for bl. a. Cicero, Ovid, Virgil, Seneca, Svetonius, Æsop, Livius, Plautus, Cornelius Nepos, Terents, Sallust, Plutark, Herodot og Hesiod.

[1]) Se: Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarh. Udg. af J. P. Jacobsen og R. Paulli. I—XIV, 1915—36. Bibliografi af R. Paulli 1—2, 1915—36.

En særlig yndet Læsning var i hine Tider Ligprædikener[1]). I velhavende Kredse satte man en Ære i at lade en kendt Præst udarbejde en større Prædiken og Levnedsbeskrivelse over den afdøde og lade Værket udgive i flot Udstyr. Ligprædikenen over Niels Juel er et digert Værk paa 400 Foliosider!

I vore 110 Skifter er der registreret ca. 40 Ligprædikener.

Meget tyder paa, at Bogejerne virkelig har læst de Bøger de ejede. Bøger var en Luxusvare, saa hvorfor skulde man ofre mange Penge paa Ting, man ikke benyttede, og det ses, at en stor Del af de forekommende Bøger er udkommet i Ejerens senere Leveaar, saa der kan næppe for deres Vedkommende være Tale om Arv. I de Krese, her er Tale om, kendtes Aviser og Tidsskrifter slet ikke paa den Tid, vel næppe nok i andre Krese. Man hentede i Stedet »Nyheder« og Underholdningsstof fra Viser, Folkebøger, Himmelbreve o. l. De middelalderlige Folkeviser lever jo stadig; men i Slutningen af Aarhundredet vinder den senere saakaldte »Gadevise« frem, med Titler som f. Ex.: En ny yndig Vijse om en Piges ubestandig Kierlighed: huorledis hun efter hendis egen vilde lette Sind oc Vilie, snart een, snart en anden, Tro oc Loffue tilsagde.

Saadanne Viser og anden lignende Litteratur blev naturligvis hurtigt slidt op og fandtes den i Dødsboet, var den ikke værd at registrere som Formuegenstand.

I følgende Aarhundrede forværredes Forholdet i den Retning; i »Barselstuen« lader Holberg saaledes Arianke Bogtrykkers sige, at Bogtrykkerne taber paa gode Bøger »og maa oprette vor Skade paa Viser og Eventyr igien; thi naar vi kan sælge 4000 Viser, kan vi ikke sælge 200 slige gode Bøger«.

Skal man kort fæstne det karakteristiske ved de gennemgaaede Bogsamlinger, sker det bedst ved at sammenligne med de Resultater, man er kommet til ved

[1]) Se P. B. C. Vestergaard: Det 17. Aarhundredes adelige Ligprædikener og deres Kobberstik i Personalhist. Tidsskrift, 10. Rk. V, 1938.

de i Indledningen nævnte Undersøgelser. Det er den dannede Verdens Læseinteresser man har klarlagt i de fleste af dem. Læsningen i de Krese har været meget kosmopolitisk præget, danske Bøger forekommer — uden for Samlernes Kres — kun sjældent. Latinske, spanske, italienske — og tildels engelske — men navnlig franske forekommer hyppigt. Tysk og hollandsk Litteratur er svagere repræsenteret end man paa Forhaand skulde tro, velsagtens fordi den i det store og hele dengang kun var »afledet« af den romanske.

Naar bortses fra Videnskabsmænds, Præsters og andres specielle faglige Bogsamlinger, udgøres Hovedstammen i de bogligt dannede Kreses Bogsamlinger af »de skjønne Videnskaber«, som Skønlitteraturen — en Betegnelse, der først vinder frem i Slutningen af det 18. Aarhundrede — forhen kaldtes.

Paa dette Sted er det den almindelige Borgermands litterære Interesser, som tegner sig for os. De viser en udpræget Tendens i Retning af dansk og tysk Litteratur, mest som sagt den opbyggelige. Hollandske Bøger nævnes kun en halv Snes Gange, engelsk og romansk Litteratur er sjælden. (Amtsforvalter Knubs Bibliotek maa i denne Sammenhæng holdes udenfor). Litteraturens store Mestre: Rabelais, Ronsard, Molière (Corneille nævnes en enkelt Gang, i Skifte Nr. 27), Dante, Pascal, Milton, Bunyan, Shakespeare, for blot at nævne nogle, træffer vi ikke paa. Ogsaa flere store Danskere havde man kunnet vente at møde, men gør det ikke. Dog maa det erindres, at Latin jo endnu var eneraadende i videnskabelige Krese, saa Folk som Ole Worm, Steno o. a. blev ikke læst i jævnere Lag, men Mænd som Peder Syv, Anders Bording, Anders Sørensen Vedel o. a., der dog skrev paa Modersmaalet træffes heller ikke.

Det 17. Aarhundrede spænder over store Modsætninger i sit aandelige Liv. Paa den ene Side staar en dannet Overklasse, der direkte nyder Europas fornemste litterære Værker, og paa den anden en Middelklasse, der litterært set lever paa Forfædrenes Arv.

Først fra Holbergs Tid sker en Udjævning, og der skabes en Litteratur, som tilfredsstiller begge Grupper.

Der følger nu en Oversigt over de mere interessante af de 110 gennemgaaede Skifter. Bøger, som er nævnt i det foregaaende med Henvisninger, er ikke — eller kun rent undtagelsesvis — medtaget i Listerne, en praktisk Foranstaltning, der maa tages i Betragtning ved Bedømmelsen af et enkelt Skifte for sig.

Oplysningerne i de skarpe Parenteser er væsentlig hentet fra »Bibliotheca Danica« (den systematiske Fortegnelse over den danske Litteratur fra 1482 til 1830, Bd. I—IV + Suppl. og Register, Kbh. 1877—1931), men om en fuldstændig Identifikation af alle de opgivne Bøger kan der selvsagt ikke være Tale. For den udenlandske Litteraturs Vedkommende er der kun i ganske enkelte Tilfælde gjort Forsøg herpaa.

For at give et Fingerpeg om den afdødes økonomiske Stilling er hvert Bo's »Balance« d. v. s. den registrerede Formue og Gæld angivet efter Boglisten.

1. Borgmester Jacob Michelssøn, Emmervad. D. 24. April 1678.

Corpus juris [Danicum eller den fuldkommene Danske Low-Bog etc. 1668 el. 1670]; [Chr. Ostersen Veyle:] Glossarium [juridico-Danicum d. e. Alle gamble danske Glosers rette Forklaring etc. 1641, 1652 og 1665]; Huitfeldts Krønike fra Dronning Margrethe; Sielens Frelse, Velb. Erik Rosenkrantz [1666]; Velb. Fru Mette Rosenkrantzes Ligprædiken [1631]; Velb. Fru Kirsten Kaases Ligprædiken [1653]; Hans Skonnings Taxtebog [1647]; [Den velplagede Mands] Langfredags Minde, Erik [skal være Jørgen] Rosenkrantz [1653]; Aandelig Seyerwerch [Chr. Christensen Ferring: Horologium sacrum, 1633]; Den Brandenburgske Bønnebog [ovs. af Kristoffer Eriksen, 1624]; Colins Haandbog [muligvis: Quarles: Enchiridon eller lille Haandbog. Fra Engelsk ved Dan. Collin, 1657]; Undervisning om Herrens Nadver [Casp. Bartholin, 1627]; Haus-Büchlein [Ernstius, 1644]; Troens Kamp [oc Seyr. Jens Dinesen Jersin, 1636 og 1647]; Avenarii Bønnebog [fordansket af Hans Chr. Sthen 1601, 1642 og 1643]; Bedrøfuede Hierters Urtegaard [Bock, fordansket af Reravius 1597 og 1613]; Frantzøs. Grammatik o. a. Ialt 68 Bd.

Formue: 14,056 Sdl. Gæld: 4648 Sdl.

2. Organist Gotfrid Böhm v. Frue Kirke. D. 12. Juni 1678.

Af hans mange Noder kan nævnes: Voigtländers teuske Lie-

der [1642]; Rosenmüller Sonaten in folio; Casper Horns Parergon Musicum [in fünf grosse Balletten nach d. hist. franz. Manier zu spielen mit fünf Stimmen. Leipzig 1664]; A. Hammerschmidts Musichalische Andachten [1652]; Andreas Herbst, Musica Practica; Corvinus: Heptacordum Danicum i 4° [Hans Mikkelsen Ravn, 1646].

Formue: 470 Sdl. Gæld: 271 Sdl.

3. Handelsmand Hans Christensøn Riber, Vestergade. D. 26. Septbr. 1679.

Liden thydsk Bibel in 8tauo, D. M. Luther; Fürsten Spiegel [Aarhus 1636][1]); Dend christelige Religions fornemste Hofuet Artichler [Kan bl. a. være Peder Palladius' Bog fra 1549, Luthers fra 1578 eller Niels Mikkelsen Aalborgs Bearbejdelse af et Skrift af Melanchton fra 1622]; Syrachs Bog, 2 Expl.; Gylden Greb paa Biblen [H. P. Resens Bearbejdelse af Savonarolas Skrift, 1610]; Commentarii in Epistel Paulij etc. [Niels Hemmingsen, Wittenberg 1566]; Terents Freudenspiegel o. a. Ialt 19 Bd.

Formue: 2319 Sdl. Gæld: 2169 Sdl.

4. Borgmester Jørgen Juel. D. 9. Maj 1681.

Flavij Josephi, Judischer Geschicht Schreiber; Das rechte Kunst zu distilieren; Martin Luter Thidsch reede; Saxo Gramatica [v. A. S. Vedel, 1575 eller 1610]; En skrefuen Bog: Høyeste Rets Dome; Corpus Juris; Glossarium juridico Danio [Chr. Ostersen Veyle, se Skifte Nr. 1]; Speculum vita humanae [Petrus Eisenbergius, Lpz. 1614]; Hexaemeron Mag. Areboes; Historia Jona udi 24 Prædichner [Jørg. Erickssøn, 1592]; Den gutlandske Krøniche [Hans Nielsen Strelov, 1633]; Loci communes Philippi Melanchton, dansk [ved Niels Mikkelsen Aalborg 1622]; Guds Børns Tuchte Skolle [Ligprædiken af Arctander, 1606]; Huus-Apotech. Desuden nævnes Ligprædikener over Prins Christian, Holg. Rosenkrantz, Wentzel Rotkirch og Elisacet Below. Ialt 56 Bd.

Formue: 20,411 Sdl. Gæld: 3255 Sdl.

5. Jacob Lauridtzøn, Aarhus Mølle. D. 28. Juni 1673.

Corpus Juris med hoesføjet Glossarium; Det gyldene Greb paa Bibelen af Hieronimo Sauonarola [1610]; Das Evangelium der Armen; Hundert neue Historien drei Männer und sieben Frauen; Allen betrübten Herzen und botverdigen Synderen Pflegebuch. Ialt 18 Bd.

Formue: 4944 Sdl. Gæld: 2080 Sdl.

[1]) Denne Bog af Markgrev Albrecht den Femte lod Holger Rosenkrantz trykke uden Censurens Tilladelse. Den lærde Holger gav i sin Fortale sin Tilslutning til Bogens Tanker, hvad der fremkaldte en aarelang Strid mellem ham og de ortodoxe Teologer, der beskyldte ham for Vranglære.

6. Mester Poul Reinhart Kræmer, forrige Postmester, Midelgade. D. i Sept. 1682.

Han har tilsyneladende fusket en Del i Medicinen. Af hans Bøger kan nævnes: Von allerhand Artzney; Ein neu Kochbuch; Manuella Distallatoria et Medica; Institutiones Chirurgica, heller nye Feldskierer Konst; en gammel skrefuen Læge Boeg, som sammen med en skrefuen »Konstbog« og en gammel Regnskabsbog er »af ingen Værdi«.

Formue: 75 Sdl. Gæld: 238 Sdl.

7. Handelsmand Niels Jensen Udtzen, Vestergade. D. 4. Maj 1683.

Syntes ogsaa at have handlet med Bøger. Ihvertfald nævnes i Skiftet foruden et enkelt Eksemplar af: Gunde Rosenkrantz, ofuer Davids Psalmer [Soer 1655]; M. Areboes Davidtz Psalter med Noeder hoes [1623]; Jens Pedersens Psalmebog [1675] o. a., 2½ Dos. Euangeli Bøger á 1 Dl.; 3 Dos. danske ABC á 28 Sk.; 3 Tydske Dito og 9 Dos. dansk Catechismus á 2 Sk.

Formue og udestaaende Fordringer: 7621 Sdl. Gæld: 2609 Sdl.

8. Organist v. Frue Kirke Jens Larsons Kone, Vestergade. Skifte 28. Aug. 1682.

Kierligheds Maaltid[s Gieste-Ræt; indeholder i sig een alm. Underretning om den Guds-Frygt, i huilcken ethvert Menniske bør at øfve sig self etc. af Willads Nielsen[1]), 1684]; De 300 Historier, tydsk; en Planet Bog; Veyen till Salighed [af Dillherrn. Fordsk. af P. N. Mehrrn 1666]; Guds Børns Clednodie [Sarthomb, 1657]; Aandelig Brøndspring [fordansket af Joach. Moltken, 1640 og 1656]. Ialt 25 Bd.

Formue: 166 Sdl. Gæld: 93 Sdl.

9. Købmand Anders Madsen Værn, Midelgade. D. 6. Okt. 1683.

Paradis Gartlein [Joh. Arndt]; Astronomie beskrifuelse, hollandsk in 4°; en stor engelsk och fransk Dictionarium; en liden engelsk och fransk Gramatica; Frauentimmer Zeitvertreib o. a. Ialt 13 Bd.

Formue: 3027 Rdl. Gæld: 3519 Rdl.

[1]) Forfatteren, der levede fra 1607—81, var i mange Aar Sognepræst i Udbyneder og Kastbjerg og Provst for Gjerløv Herred i Aarhus Stift. Hans mange Bøger, hvoraf flere senere omtales, er — i god Samklang med Tidens Smag — forsynet med næsten komiske Titler, men de hører til det bedste indenfor Tidens Andagtslitteratur og nød den Ære at udkomme i en samlet Udgave. Se: Richard Petersen: Th. Kingo, 1887. S. 112 ff.

10. Skipper Rasmus Pedersen. D. 6. Dec. 1684.

Doctor Luter store thydske Catechismus udsat paa dansk [af Mikkelsen Aalborg 1629]; Christi Efterfølgelse [Thomas af Kempis, 1599 og senere Oplag]; Bunde-Practica [Th. Walgenstein, 1664]; Natur Under [Hans Skonning, Aarhus 1639 og Kbh. 1657]. Ialt 12 Bd.

Formue: 853 Sdl. Gæld: 1050 Sdl.

11. Raadmand Carl Christensøn, Midelgade, næst op til Snefren. D. 4. Aug. 1684.

In Folio: Herodotus, Latin et Grec.; en latinsche Bibell.

In Quarto: Ciceronis Catechetica etc.; Brochmanus, In [canonicam et catholicam] Jacobi epistolam [commentarius. Kbh. 1640 og 1641]. In Octavo: Thucidides Historie etc.; Gramatica Phillipi Melanchtones; Joh. Advenarii Enaurationes in Evangeliae, 2 Tomi; Plutarchus Latine; Examen Philipi Melanchtonis; P. Rami Dialectica cum Colatione Melancht.; Hemmingii Enchiridon [Kbh. 1557 og tolv senere Udgaver]; Hans Hansøn Skoning, om Dødsens Ihukommelse [Memento mori, 1614 og 1646]; Christopher Augustus Erichsøns danske Bønnebog [d. v. s. Brandenborgske Bønnebog, osv. af C. A. E. 1624].

In 12^{simo}: Joh. Georgij danske Haandbog.

In Quarto: Svetonius etc.; Chr. IV.s Loubog; Johannes Meursii Historica Dani [1638]; Casp. Brochmands Ligprædichen ofuer Sl. Just Høeg [til Giordsløff, Kbh. 1647]; Hans Brochmands Ligpredichen ofuer Birgitte Fries [sal. Albert Skeels til Fusingø, 1653]; Phillip Nicolaj Theoria vita eterna [ovs. af Laur. Christensen (Rhod) 1632 og 1640] og flere andre saavel latinske som danske Bøger. Ialt 37 Bd.

Formue: 2100 Sdl. Gæld: 2093 Sdl.

12. Skipper Søren Sørensen og hans Hustru, v. Aaen. Hun død 6. Juni 1685, han »for nogen Tid siden«. Skifte 4. Oktb. 1686.

Christelig Dage Verch [d. e.] Salig Anledning [hvorledis et Christen Hierte etc., Balthaz. Osten, 1681]; Christelige Huusfader [eller Formaning til alle gudfryctige Huus-Fædre etc. Oversat fra Tysk (Originalen skrevet paa Engelsk) af Hans Hansen Vindekilde, 1675 og 1676]; Verdens fire Parter. Ialt 17 Bd.

Formue: 394 Sdl. Gæld: 73 Sdl.

13. Overformynder Oluf Christensen. Medelgade. D. i Dec. 1683.

Huus Postil Marthinj Luth.; Siælens Frelse. Velb. Sl. Erik Rosenkrands Autor[1]) [1666]; Himmeriges og Helfuedes Beskri-

[1]) Sandsynligvis en haandskreven Tilføjelse. Bogen udgaves anonymt. Kun de tre sidste Ord i Titlen: *E*vige *R*igis *K*rone, røber Forfatteren.

fuelse, forf. af Albret Rafn [1633 og senere]; Christeligen at lefve og Saligen at døe. Hans Oldenland m. Martini Molori Fortale [1610, 1613 og 1621]; Bog indeholdende nogle Prædikener om Pestilenzes Straf. Autor Jørgen Simonsen [1586]; Poenit. Speil. Componerit of Niels Lauritzen [Arctander, 1609]; Astræ anderer Theil [Honoré d'Urfé]; Horologium Sacrum. Det er aandeligt Seyerwerk. Christen Andersen Fering [1633 og 1641]. Ialt 17 Bd.

Formue: 1720 Dl. Gæld: 691 Dl.

14. Byfoged Christen Lauritzen, Hjørnet bag Klosteret. D. 9. Dec. 1683.

Corpus Doctrina Christiana Philip Melant. Tydsk; Johanes Bugenhagen, Auslegung der alten Testament; Lyscandrij Danske Kongers Slegtebog [1622]; Arent Berentsens Danmarchs og Norges Fructbarhed [1656]; Christen Ostersens Glossarium; Suaningii ny Testament; Danmarches Riges Lof og Berømelse, Laurs Wolf [1654]; Apotecher Taxt 1619; En skreven Recept Bog; Ny Apotecher Taxt og Dispensation Hafniense [Th. Bartholin, 1658]; Pharmacopeco; Sellen Artzneybuch; Haandbog om verdslig Handel og Lefnet, Fr. Quarles [1657, 1660 og 1670]. Ialt 42 Bd.

Formue 1016 Dl. Gæld: 710 Dl.

15. Karen Nielsdatter, Enke efter Sl. Jacob Andersen. Søster til »hederlig, vellærde og velfornemme Mand Niels Nielsen, Studiosus og Borgerlig Handelsmand, Midelgade, hos hvem Skiftet holdes«. D. 15. Dec. 1688.

Throens Kamp og Seyer [Jens Dinesen Jersin, 1647 og 1678]; Mirachler og Thegens Udleggelse [samme Forf. 1631 og 1644]; Litanij Schoele [H. P. Resen, 1632]; Apostlerens Reisebog Helvaderi[1]). Ialt 11 Bd.

Formue: 1682 Rdl. Gæld: 198 Rdl.

16. Handelsmand Søren Ollufsen, ofuer Mindebroen. D. 9. Marts 1687.

Kong Valdemar dend 2dens Krøniche; Aandelig Bryndspring [Anonym. 1640 og 1656]; Helvaderus om Judas Ischariotz [d. v. s. Morsus diaboli, eller den bittere Sandhed om Judas Ischarioths Christi Forræders Compagni oc Gildehus, til huilcket henhører alle falske, forræderske, løgnactige Øretuder, Trappedrager etc. 1—2. 1629]. Desuden nogle danske og tyske Værker. Ialt 13 Bd.

Formue 2195 Sdl. Gæld: 598 Sdl.

[1]) En Bog af Heldvad med denne eller lign. Titel kendes nu ikke.

17. Zidsel Lauridsdatter Lindenfeld[1]). D. 29. Marts 1690.

Dyde- og Lydebog [de hellige ti Guds Buds Forklaring etc., Willads Nielsen, Aarhus 1651]; Forgiet mig icke [er mit Naffn. D. e. Kast mig icke under Bencken etc. Af M. Schwartz. Fordsk. af Baltzer Melchiorsøn, 1580 og senere]; Juule Tancher [eller: Det underlige Barns underlige Fødsel, Jørg. Rosenkrantz, 1649 og 1669]. Ialt 13 Bd.

Formue: 463 Sdl. Gæld: 169 Sdl.

18. Handelsmand Jens Hansen Holm. D. 8. Nov. 1691.

Doctor Johannes Lassenj Handleitung [zur Seeligkeit, Glückstadt 1673 og 1677]; Goed Hafns første Pilot [Kjeld Jensen (Slagelse): Goed Haffn, d. e. Een liif-salig Vey-Viiser ved tvende sickre Piloter, Ordet oc Bønnen, for alle Søefarende til een goed Haffn, 1670]; Christen Troes Sandhed [Hugo Grotius, 1678]; En Boeg om dend store Formørckelse som skeede 1654 [Muligvis[2]): Bagge Wandal: Kort triangularisk Demonstration om de tuende store himmelske Liusis nemlig Soelens oc Maanens Løb udi det Aar 1653]. Ialt 20 Bd.

Formue: 760 Sdl. Gæld: 507 Sdl.

19. Borger Jacob Sørensen, Studsgade. D. 29. Okt. 1693.

Doct Niels Hemmingsens Postil[3]); Helvaderi Formularbog; Esopij Fabbel tydsk; Christelig Rider [fordansket efter Spangenberg af Anders Barsbye, 1554 og 1627]. Ialt 19 Bd.

Formue: 5325 Rdl. Gæld: 686 Rdl.

20. Skipper Abild Rasmussen, Skolegade. Omkommet ved Forlis ved Norge i November 1692.

Vera via vitæ, Jens Dinesen [Jersin, 1633 og 1656]; Joh. Advenarij Bønneboeg; Litani Schoele [H. P. Resen, 1632]; Det vaagendes Øye, Bage Wandel [1649][4]); Kong Christian II. Krønike; en haalandsk Regnebog. Ialt 20 Bd.

Formue: 1520 Sdl. Gæld: 52 Dl.

---

[1]) Skiftet holdes 7. Maj hos Skipper Anders Jensen, Skolegade, efter »Sl. Zidsel Lauridsdatter Lindenfeld, Sal. Frands Rasmussen hans efterlatte og nu hæderlig og vellærde Mand Hr. Olluf Christensen Clementin, Sognepræst udi Koldby paa Samsøe hans trolofuede Fæste Encke, som her i Byen nogen Tid hafuer boed og for kort Tid siden til Samsø med bemeldte hendis Kiereste var ofuerreist og der d. 29. Martij nest afvigte bortdøde.«

[2]) Andre nævnes ikke i Bibliotheca Danica.

[3]) Det er et Exemplar af denne Bog, der ligger fremme i »Borgmestergaarden«s Blaakammer.

[4]) En Gradbog og Lærebog i Navigation efter Tyge Brahes og andres Beregninger.

21. Maren Clemensdatter, Sl. Borgmester Anders Lydichens Enke, Midelgade. D. 9. Nov. 1690.

Bøger i Kistebenchen: Rommerske Beskrifning paa Thydsk; Adskiellige Kongers Historie [Erasmus Rotterdamus, 1534]; Brandenbordische Bønnebog [1624]; 1 sort Bog med gulle Blade. Ialt kun 10 Bd. til Trods for den store Formue paa 14463 Dl. — Gæld: 3079 Dl.

22. Snedker Ofue Andersen, v. Aaen. D. 3. Pinsedag 1694.

Keyser Karls Krynniche [1656]; Noget af de 4re Monarchier; Christ. Callender. Auctor Nicolay Helvaderi; Niels Michelsen [Aalborg] Lægeboeg [1633 og senere]; Gramatica Danica [Erich Pontoppidan, 1668]; Jødernes Krynniche paa danske [Jac. Jacobsen Wolf, 1603 og 1634]; Leier Krandsen [Anders M. Hjørring, 1660 og 1677]; Tysch Regnekonst; latinsk og dansk Glosebog; De 12 Jacob Sønners Testament [fordsk. af Hans Mogenssøn, 1579 og senere]. Ialt 33 Bd.

Formue: 285 Rdl. Gæld: 131 Rdl.

23. Danske Skollemester Mogens Jespersen [Juul], Graven. D. 26. Juni 1696.

I en rød beslagen Ege half Kiste paa Loftet fandtes: Siellens Frelse [Erik Rosenkrantz, 1666]; Profetie om de farlige Foranderligheder i Verden med adsk. andre Hist.; Norges og omliggende Øers sandferdig Beskrifuelse [Ped. Clausen, 1632]; Islands Beskrifuelse; Himelens Løb; Doctor Simon Paulij Urter Bog [eller Flora Danica, 1648].

I en gammel Fyr half Kiste fandtes bl. a.: Adskiel. Østerlandes og omliggende Øers Beskrifuelse [H. H. Skonning, Aarhus 1641]; Om Egteskabs Beskrifuelse [Casp. Melisander, 1647]; Fandens fire Døttre [Jac. Albretsøn (Horsens), 1614 og 1630]; De vaagendes Øyen [Bagge Wandel, 1649]; Ortografia Danica [Henrik Gerner, 1678 og 1679]; Christelige Lærdoms fornemste Hofuedpunkter; Das Leben der Seelen im Tod [Reincking, Glückstadt 1669].

Udi et Sprinchel Schab i Stuen: Luthers Postil; Guds Ords første Alphabet; De trej Hundrede Historier; Søren Mathissens Regnebog; Thord Degns Forklaringer[1]); Aurora og Nomen Clatorus. Tysch Salmebog med Noder [Lobwasser?]; Doctor Faustus Historie; Kejser Octavianus Historie; Kong Fridrichs Kroning [Brochmand, 1659]; Dend hellig Augustinus Haandbog [om Christi Beskuelse, 1681]; 30 St. gl. Bøger, dansch og latin., adsk. Slags, eragtet for 2 Mk. I Skabet fandtes desuden et »Kaaberstycke om Sø-Slaget i Kjøgebugt« og — fem Par Briller.

Denne Skolemester, hvis Formue beløb sig til 535 Rdl. (Gæld 120 Rdl.), ejede ialt ca. 115 Bøger og synes at have været velorienteret paa mange Omraader. Byen var ellers ikke forvænt

[1]) Muligvis en nu ukendt Særudgave af de bekendte »Artikler«. Kendes nu kun udgivet sammen med Jyske Lov 1504 og 1508.

med gode Skolemestre. Da Christian IV i 1640 overdrager Domorganisten Johan Utrecht at holde dansk-tysk Regne- og Skriveskole udtaler han, at de »som holder danske Skoler i Aarhus ofte selv hverken kan skrive eller regne og giver Forargelse ved Drik og Hor«.

24. Assessor Jesper Nielsen Hutfeld, Midelgade. D. 22. Jan. 1696.

Efterlod sig en ualmindelig fyldig Bogsamling, hvoraf omtrent 100 Bøger specificeres i Skiftet.

Libri in Follio: Fürsten-Spiegel [Holg. Rosenkrantz, Aarhus 1636. Se Skifte Nr. 3]; Arild Huitfeldts Chrønniche [1—2, 1652]; Herodotus; Joseph Furstenbachs Kunst Spiegel; Petrij Uffenbachi Kreuter-Buch; Norsche Kongers Chrønnich [Jon. Ramus, 1689]; Gullands Chrønich [H. N. Strelow, 1633]; Glossarium Juridicum [Ostersen Veyle, 1641 og senere]; Calendarium Perpetuum; Voigtis Betrachtning ofuer en Comet; Jachob v. Coborg, hans Regenbog; Ny Beskrifuelse paa dend sidste Ungarsche Krieg; Arithmetica Compendiaria; Taxtebog [Skonning, 1647]; Josvæ Schwartzen 3 Predigten [1678]; Om Stridighed mellem Kongen af Danmark og Førsten af Holsten paa thysch; Suendsche Told Rulle; Danmarckis frugtbahr Herlighed [Arent Berntsen, 1656] o. a.

In Octav: Thomæ Barthol. Anatomia [ex Casp. Bartholin etc. 1651 og senere Udgaver]; Institutiones Anatomiæ [corporis humani etc. Casper Bartholin, 1626 o. a.]; Isslands Beskrifuelse paa Thydsch; Ungarens Beskrifuelse paa Thydsch; Møllers Regnebog; Casparij Huberinij Catechismi [1543 og senere]; Henrich Zmits Lægebog; Metamorfosis Ovidis paa Hollandsk; Heracliti et Democriti traurigen und frölichen Geschichte; Studenten Confect; Leiritz Politie [A. M. Hjørring, 1661]; Martinij Zeiten Beskrifuelse paa Dan. og Norv.

Formue: 13,447 Rdl. Tilstaaende Gæld: 2579 Rdl. Bortskyldig Gæld: 2458 Rdl.

25. Handelsmand Peder Fæder og Sl. Hustru Maren Jørgensdatter, Torvegade. Han død 10. Dec. 1692. Hun »nogen Tid før«.

Bøger in Folio: Josephi Judische Beskrifuelse; Thydsch Bibel 1590; Johanes Baptiste Reise-Beschreibung; Herbarium og Disteler Bog; Axel Urubs Ligpredichen [1672]; Arild Huitfelds Krøniche, begge Tom. [1652]; Moschowische og Persianske Reiseboeg; Lucij Annæi Senecha fordansket [af Birg. Thott, 1658]; Historische Proces Christus gegen Lucifer; Titius Livius undt Lucius Florus; Instrumentist Bog; Chr. V. lyckelig Landtogs [oc aff Gud forlente lyckelige Seyervindinges Ilias. Henr. Gerner, 1681].

In Quarto: Throens [Bestandighed og] Tommelfinger [Will. Nielsen, 1679]; Areboes 6 Dages Schabning [Hexaemeron, 1661]; Helvaderi Enchonpodium [Historiarum sacrarum encolpodion,

d. e.: en nye oc nyttig Bog om vor Herris Jesu Christi ... Liff oc Leffnets Historie, 1634]; Sambtale imellem forfarenhed og en Hof Tienner [David Lindsey, oversat af Jacob Madsen, 1591]; Danmarcks Riges Lov og Berømelse, Laurs Wolf [1654]; Comentariorum Rerum Germanicorum, Hollandsk; Cats Spiegel; Jacob Cats Christelig Hustru [fordsk. af Søren Therkelsen, 1675]; Printz Christian dend 5te Ligpredicken; Den gotlandsche Crønniche [Hans Nielsen Strelow, 1633]; Daglig Tegneboeg om Kiøbenhavns Beleiring [Henr. Wallensbech, 1660]; Jydsche Low Bog og Reces; Rigens Ret og Dele[1]) [1643 og 1669]; Thold Rulle 1686 og 1693; Hyrdinden Astrea [Søren Therkelsen, 1645—48]; Gudernes Giestebud o. a.

In Octavo: Himmelske Liebs Kys [Henr. Müller]; Betenckningen om Evigheden [Drexelius, 1681]; Dorte Engelbrets[datter], Sang-Offer [1678 o. a.]; Sions Sange [Elias Naur, 1688]; Vejviser til Himlen [Jo. Bona, 1679]; Ret christelig Undervisning om det gode Kors; Christelige Religions Hofuet Artichler. Cornelij Taciti Weld Beschreibung; Kort Beschreibung ofuer gandske Verden [Hans Nansen, 1633]; Doctor Henrichs [Niels Hemmingsen] Egteskabs Betenckninger [1572 og senere]; De siuges Salve Ollie [Burckhart, 1681]; Guds Børns Tugtescholle [Arctander, 1606]; Keiser Alexanders Krøniche; en Christelig nøttig Bog om Kongers og Førsters Regiering [Erasmus Roterodamus, v. Poul Helgesen, 1534]; Beschreibung von den reiger Zucht bösser weiber; Doctor Faustij Historie; Compendi vor der Musichfreunde o. a.

In duodesimo: Das kleine Haus Apotech; Christen Troes Sandhed [Hugo Grotius]; Cornelius Nepos; Mundtre dich op [v. P. N. Mehrn, 1662]; Dydens Prøvesteen; Hollands Sifre Bog o. a. Ialt 159 Bd.

Formue: 9984 Sdl. Gæld: 10,306 Sdl.

26. Borgmester Jens Rasmussen Laasby, Emmervad. D. 10. April 1695.

Gerner Politica in Folio, 1662; Johan Arent Wahrer Christentum; Esophi Fable; It Hundred adschellige Fabel; Søren Matisens Regenkunst; See Atlas, Amsterdam 1685 o. a. Ialt 21 Bd.

Formue: 26,014 Rdl. Gæld: 9778 Rdl.

27. Handelsmand Jens Rasmussen Lassen. D. 5. Dec. 1693.

Havde, til Trods for at han ikke synes særlig velhavende, en særdeles god Bogsamling, hvoraf to Trejedele var latinsk, fransk og engelsk Litteratur. Bl. a. kan nævnes: Dictionarium Galicum Philibert Monet; Metaphysica Scharpi; Thesaurus pharma Coloquis; Theatrum Politicum Trepatitum Konning; Present state of Denemarck [and reflections upon the ancient state thereof ... By G. Pierreville, London 1683]; Engelands

[1]) D. v. s. Rettergangsmaade, Proces.

Beskrifuelse, Engelsk; Metamorphosis Ovidi; Sanctus Teophili ad Autolicum Libri tres, Graece et Lat.; Cornelij Tragedi fransck; Plautus; Floris Aristoteles.

Danske og tyske Bøger: Dend nye Lougbog, huoraf Anders Lassen dend halfue Part tilhører; Doct. Erich Grawes Ligpred. ofuer Erich Rosenkrantz [holdt v. Begravelsen i Hornslet 1681]; Christelig Huus-Holding [N. C. Blymester, 1680]; Christianij Beskrifuelse i Norge [Chr. S. Bang, 1651]; De Vises Economica practica ved Henrich Thommesen [Gerner, 1662] o. a. Ialt 60 Bd.

Formue: 5447 Rdl. Gæld: 5788 Rdl.

28. Amtsforvalter Jens Knub og Hustru Madame Benthe Randulf, Torvegade. D. henholdsvis 21. Marts 1696 og 14. Nov. 1699.[1])

In Folio: Velb. Erick Rosenkrantzs Ligpredichen af Erich Grawe [1681]; Konning Friederich dend 2den Krøniche [H. P. Resen, 1680]; Seneca paa Danscke [v. Birg. Thott, 1658]; Velb. Knud Gyldenstjernes[2]) Ligpredichen af Hr. Jens Friis.

In quarto og in octavo: Danmarchs og Norges frugtbarhr Herlighed [1656]; Konning Waldemar d. 2den jüdsche Loubog; Konning Chr. IV. Kroning [Aug. Erich, 1598]; Povel Jenssen Kolding Historij Beschrifuelse om Reformationen [1614]; Arild Huitfelds Chrøniche udi 10 Tomi [1599—1604]; Petri Polani Beschreibung der Concilium zu Therent; Schaupladz des Kriegs ved Jacob von Meurs; Italienske Bogholder; Hollandsk og Engelsk Lexicon; Fransch og Spansch do.; Fransch, Latin og tüdsch Lexicon; Dictionaire Francois et Italian; Les essais du Michel Montaigne, trois Tom.; Lucien de la traduction Perrot de Ablancourt; Histoire de Theodoche le Grand; Memoires de ce qui s'est passe en Suede depuis 1645 jusque annee 1655; Oeuvres de Moliere; Memoires du Chevallier Terton; Les desordres de l'amour; La vie et les faits du Bernhard v. Cales; Lettres choisies du Balzac; La vie du General Munch; Lamoureux africain; Hilaric Drudonis Practica amandi; Journal de Mons. le Cardinal de Richelieu; Nouveaux contes de Mons. de la Fontaine; Grammaire Espagnolle; Mons. de Voiture, lettres et affaires; Anveisungen der heilsamen Politischen Grunde u. Maximen der Repub. Holland u. Vest-Friesland; Journal amoureux; Oeuvres de Mons. de Voiture; Schimt og Alvor paa Hollandsch; Nordstern Führer zur Selichkeit [Hinr. Kircher, Amsterdam 1672].

In duodecimo: Erasmij Roterdami Opera, pars uno; Johan Christopher Bern Beschreibung über Schweden o. a.

»Noch fandtes udi et lidet Contor nest ved Ofuerstuen over Vinterstuen 24 Bøger reen Papir a 8 Sk.« Ialt ca. 85 Bd.

Formue: 3311 Rdl. Gæld: 1940 Rdl.

[1]) Om deres øvrige Stervbo, se Hoffmeyer: Blade af Aarhus Byes Historie, I, 502 f.

[2]) Knud Gyldenstjerne til Møllerup begravedes 27. Nov. 1682 i Feldballe.

Fra andre Skifter kan nævnes: Metamorphosis Doctor Teophrastij [Paracelcus]; Peder Tidemands Bønnebog [1563 og 1568]; en skrefuen Enkes Tiidtz Fordrif[1]); En Boeg dij 70 Bøger [Dan. Paulli: Kiøbenhaffns Haandbog med 70 Bøger etc. 1669]; Praxis pietatis [d. e. Gudfrygtigheds Øffuelse etc. Skrevet paa Engelsk af Ludv. Bayle. Oversat fra Tysk af Mette Gjøe, 1646 og 1666]; Siellens Clenodie [Jo. Gerhardus, 1614]; Müllers Spare Timmer [eller 150 Huus- oc Bord-Andakter, Chra. 1667 og Kbh. u. A.]; Naadsens Dørs aandelige Hammer og salige Lægedom [ovs. af Kirsten Munk, 1664]; Reinichefos [evt. Herm. Weigeres Ræffuebog, 1555 og 1656]; Gode Tancher [Thom. Fuller, oversat af Elisab. Tott 1666—1683]; 100 gammel Viser [muligvis Anders S. Vedels Folkevisebog fra 1591 og senere].

Som et nødvendigt Supplement for at afrunde ovenstaaende Træk af Datidens Læsning i Borger- og Haandværkerkredse skal til Slut meddeles lidt om Tidens B o g h a n d e l.

Den laa — ihvertfald i Provinsen — i Hænderne paa Bogbinderne, og det er saa heldigt, at der i de gennemgaaede Skifteprotokoller træffes ikke mindre end fire Skifter efter afdøde Bogbindere.

Det første er efter

T h o m a s B o g b i n d e r [Christensen], Broberg.
D. 30. Dec. 1680.

Han har ligget inde med et anseeligt Lager af kurante Bøger, vel omkring ved 300 forskellige. Kun et lille Udvalg skal nævnes her[2]).

Frederici Bollingi ostindiske Reisebeskrifuelse [1678]; Hans Skonnings Bog Waag op [du som sofver, 1644]; Müllers Taare- og Trøstekilde [1677]; Idtzige tids secre-

[1]) Maa sandsynligvis være en Afskrift af Dorthe Nielsdatters Bog af samme Navn fra 1648 (tr. i Aarhus). Forfatterinden levede i Skanderborg, men det eneste, der vides om hende er, at hun var Enke efter en Poul Sørensen. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon Bd. 6).

[2]) Nævnt er fortrinsvis Bøger, som ikke er paatrufne i de private Skifter.

tarius [Chr. Cassuben, 1666]; Gramatica Minor [Bernh. Siwers, 1680 og 1684]; Aurora[1]) i blaapapir 5 St. a 6 Sk. Christelige Skibsfart [Anonym, 1677]; Kong Dauids Tyghuus [Heldvad] udi gemen fransk Bind 1 St. solt for 1 Mk. 12 Sk.; Johan Brunsmands aandelige Sangwise [1676]; 2 Himmelstier [Baden, 1670] udi malet papir, solt a 1 Sk.; Fortunatus; Hocus pocus; 7 Dosin A.B.C. solt a. 2 Sk.; Sielens Skat [Chr. Scriver[2])]; Aandl. Hovet-Nøgle til Guds Paradis [Tholløs, 1638]; Nye Tidende 12 St. for 1 Mk.; Himmeriges Barnemoder [Will. Nielsen, 1671]; Naadsens Marchetztid [Jonas Ramus, 1680]; Doct. Hielpeløs; Orbis sensualus Pictus [Comenius, 1672 og 1680]; 1 Riis og 19 Bøger Viiser a Bogen 12 Sk. er 7 Dl. 1 Mk. 4 Sk.; 172 Bøger, Bind frantze a 2½ Sk. o. m. a.

Om Boets Kreditorer og Debitorer nævnes bl. a., at Hans Excel. Sl. Stiftamtmand Velb. Erich Rosenkrantz skylder 1 Dl. 1 Mk 4 Sk., og Mag. Claus Andersen [Thrundhjem] skylder 13 Sdl. 1 Mk. 4 Sk.

Til Københavner-Boghandlerne Daniel Paulli og Chr. Gertzen er Boet skyldig henholdsvis 58 og 37 Rdl. Christian Cassuben, Boghdl. i København, fordrer for tilsendt uindbunden Materie 52 Rdl. 4 Mk. 8 Sk. og for Materie hidsendt at indbinde 10. Aug. 1680 ialt 67 Rdl. 2 Mk. 4 Sk. Herfra trækkes Bøger, som efter Thomas Bogbinders Bøger e r tilbagesendt, nemlig 11 Rdl. for indbundne og 17 Rdl. for uindbundne samt Indbinderløn paa 26 Rdl.

Endelig fordrer Bogbindersvend Jacob Brochmand for resterende Løn 18 Dl., og Claus Kaae, Danske Skolemester fordrer efter Regnskab — »undtagen den Glossarium og Regnebog som hand hafde hid at indbinde« — 6 Dl. 3 Mk.

Formue: 1089 Sdl. Gæld: 363 Sdl.

Bogbinder K n u d K i e l d s s ø n, Badstuegade.
D. 28. Okt. 1682.

Hans Lager paa ca. 160 forsk. Bøger deles i: Ind-

[1]) Th. Bangs berømte latinske Lærebog. Det er den Per Degn remser op af i »Erasmus Montanus«.
[2]) Nogen Oversættelse til Dansk før 1741 kendes ikke.

bundne Bøger og »Materie nu Sl. Knud Bogbinder befindes at være hiemsendt fra Boghandlere i Kiøbenhavn«. I den første Gruppe træffes bl. a.: Vera via vita [Jersin 1633 og 1656]; Terents; Salustius; Ovid; Torcular Christi [Anders Arrebo, 1670]; Blyemester forgylt [N. C. Blymester: Dend gudelige Huus-Ordning, 1680].

I den anden Gruppe: Fra Daniel Paulli bl. a.: Troens Tommelfinger; Catechismi Postebud [oc Brefdragere etc. Begge er af Will. Nielsen]; Fryde-Tancher [Th. Lyngbye, 1678]; Ossa Rediviva Arboes [1681]; Catechismi Melck [J. L. Aaskou 1679]; [Siælens aandelig] Muldklæde [J. L. Aaskou, 1677]; Natur Under [Skonning, 1639 og 1657]; Frome Quinders Speil.

Fra Chr. Gertzen: Anders Bondes Regnebøger; Peter Sieuvs dandske Ordsprog [1. Del udkom 1682]; Spareminutter [A. Warwich, 1680]; Quinders Smöche [1682] o. m. a.

Fra Christian Jensøn Werring bl. a. 16 Bøger Wiiser a 10 Sk. Daniel Paulli fordrer 267 Sdl. 3 Mk. 11 Sk. »Herimod findis skyldig for Fragt og Vognleye af hans Godtz til Snapsting Aar 1683 = 17 Sdl. 3 Mk. 4 Sk. Noch afkortes Bededagsbønner som han har sig tilført og Rasmus Kieldsøn har bekommet 11 Dl. 1 Mk. . . . 238 Sdl. 3 Mk. 7 Sk.« Christian Gertzen og Chr. Werring fordrer for hidsendt Materie henholdsvis 33 og 10 Dl.

Mens Boets Formue opgøres til 289 Dl. er Gælden 423 Dl. og Dan. Paulli faar proquota 135 Sdl. i Bøger, hvormed han lod sig nøje og af »Christen Medlidenhed forærede den fattige efterladte Kone og Børn Resten af Fordringen«.

Det næste Skifte er efter Rasmus Kieldssøn, Midelgade. D. 3. Juni 1684. Hans Lager har været væsentlig af samme Indhold som de foregaaende.

Formue: 781 Sdl. Gæld: 661 Sdl.

Foruden Fordringer fra Dan. Paulli og Chr. Gertzen foreligger Krav fra Chr. Cassuben. »Jacob Mensens Enke i Kiøbenhavn fordrer ved hendes Tjener Chri-

sten Tommensen for Bøger 6 Dl. Laurids Erichsen Skreder i Kiøbenhavn fordrer ved Borgmester Jens Laasbye Rasmus Kieldsen for at have betalt 1 Dl. for at faa en Postil paanye ombundet og haver taget Bogen til sig uindbunden«. Mattias Sørensen fordrer for Øl 1 Dl. 13 Sk. Afdødes Svigerfader Jens Hansen fordrer for Udgifterne ved Begravelsen 40 Dl., mens endelig Anders Skoeflicher fordrer 1 Mk. »for hand hafuer sidet Retten for otte Mand i Rasmus Kieldsens Sted.«

Det sidste Bogbinderskifte er efter

J o c h u m S a n d t h o f[1])s Hustru Karen Hansdatter, Badstuegade.

Skiftet holdes 14. Jan. 1693. Hun døde »nest afuigte v. Christi Himmelfartstide«. Her er kun registreret ca. 50 forskellige Bøger, bl. a. $3^1/_2$ Dos. Almanacher a 24 Sk. og 50 smaa Alterbøger a 6 Sk.

Boets Formue androg 141 Rdl., hvortil kom 8 Dl., som Jochum Schmidtgen, Bogtrykker i København var skyldig, ligesom 5. Lektiehører S. Peder Bording skyldte 2 Mk. Gælden opgjordes til 125 Rdl.

B o g h a n d e l e n foregik dengang under andre Former end nu. Bøgerne naaede ud til Publikum gennem de saakaldte »Bogførere«, der ofte, som vi har set, tillige var Bogbindere. Fra Hovedstadens og Udlandets Forlæggere (Bogtrykkere) — Provinsens Bogtrykkerier spillede som sagt ikke nogen Rolle i den Tid, der her er Tale om — modtog Bogførerne eller hentede personligt et Udvalg af Litteratur, som de solgte ikke blot i deres Hjemby, men ogsaa i mange andre Byer. Man rejste nemlig rundt til andre Egne og slog sig ned dér for kortere eller længere Tid, helst ved Markeds- og Snapstingstider eller lignende. Ofte sendte man i Forvejen et »Catalogus« over Materierne til Præster og andre boginteresserede i den By, man kom til[2]).

[1]) Kom fra Greifswald og tog Borgerskab i 1685. (Hübertz: Aktstykker II, S. 332).

[2]) Jens Bircherods Dagbøger v. Molbech, 1846. S. 423.

Fra gammel Tid havde Bogførerne det betydningsfulde Privilegium, at de maatte — mod en ringe Leje — benytte Kirkernes Kapeller eller Vaabenhuse som Butik. I Aarhus Domkirkes Regnskab for 1647 staar der et Sted: »Annammet af to Bogførere, som paa to forskjellige Gange »udstod« i Domkirken, 3 Rdl.«[1])

Christian IV. forbød imidlertid Salg i Kirker af »unyttige skrifter«[2]) og 1658 blev der udstedt almindeligt Forbud mod Bogsalg i Kirkerne, et Forbud, der dog ikke respekteredes meget. I Aarhus vedblev man helt op til Midten af det 18. Aarhundrede at forhandle Bøger i Domkirken ved Olavsmarkedet.

Allerede i 1588 hører vi om en Bogfører hjemmehørende i Aarhus. Det er Jacob Abel, der da var Officer i »Borgervæbningen«, og vistnok tillige Vinhandler[3]). Han dør saavidt vides allerede i 1610, men saa sent som 1641 kommer der fra Boghandler Heinrich Schernwebel i Lübeck en Skrivelse til Borgmesteren i Aarhus, der anmodes om at indkassere 1026 lybske Mark, som afdøde Jacob Abel er Schernwebel skyldig »für gut emplangene und auff sein begehren gesante Bücher«[4]).

Allerede i Slutningen af 17. Aarhundrede, da der jo sker mange Reformer netop med Hensyn til Haandværk og Handel, indledes den Adskillelse mellem Bogbinderi og Boghandel, som vi nu kender. Ved Lavsanordningen i 1685 faar Bogbinderne paa den ene Side Eneret til deres Haandværk, mens de paa den anden Side faar deres Omraade indenfor Boghandelen indskrænket til kun at omfatte den indenlandske Kommissionsboghandel.

---

[1]) Hübertz: Aktstykker II, S. 189.
[2]) Se ovf. S. 26.
[3]) C. Nyrop: Bidr. til den danske Boghandels Historie. I, 1870, S. 103.
[4]) Hübertz: Aktstykker II, S. 82 f.

Dagligt Liv i Hads Herred
i Halvfjerdserne.

Af R. Thomasen.

(Fortsat fra Aarbog 1934).

Befolkningens Kendskab til Dyr, Planter og til den Natur, de levede i.

Befolkningens Viden om den levende Natur var ringe. Dette siges dog i al Almindelighed og gælder f. Eks. ikke dens Kendskab til Husdyrene. Den kan, i visse Retninger i al Fald, maale sig med en Videnskabsmands, og saa maa vi huske paa, at det er en ren Førstehaandsviden, der ikke støtter sig til noget, man har lært i Skolen. Naturkundskab var endnu ikke opfundet som Skolefag.

Landets Pattedyr kendte man saa at sige alle, Fritten og Bruden fandtes dog ikke paa Egnen, Sælhunden kendtes naturligvis kun langs Kysten, og Geden kom først til Egnen Aar 1867. Den kunde det første Aar slet ikke blive holdt til. Næste Aar opspurgtes en Buk to Mil borte i et andet Herred.

Af Fuglene kendte man først og fremmest Husfuglene, de var jo som Husdyrene ens nære Venner. Saa remser jeg op de Fugle, man ellers kendte. Først dem, der levede ved Hus og i Have, saa Markens, Mosens, Skovens, Havets og til sidst dem, man blot saa paa Træk: Stork, Svale, Stær, Graaspurv, Stillids, Irisk (Idisk), Bogfinke (Tikidisk), Gærdesmutten (Tammes i Gjæret [Thomas i Gærdet]), Musvit (Sawfowl), Mejserne gik under Fællesnavnet Tallepikkerne. Lærke, Toplærke, Gulspurv, Gog (Kuk), den gule Bygsæd, og Vipstjærten (Havresæd twid), Agerhøne, Torn-

skade, Kaa, Ugle, Taarnfalk og Skade[1]). — Vildand, Vibe og Horsegumme[2]) (Haasøg). — Krage, Raage, Høg, Glente (Gleed), Musvaage (Muswoog), Drossel, Solsort[3]), Skovdue og Nattergal. — Maage[4]) (Moog), Svane, Vildgæs, Snæppe og Brokfugl.

Af Fisk kendte man ikke mange. Af Ferskvandsfisk blot: Gedde, Aal, Karusse, Bækørred og Hundestejle. Af Saltvandsfisk: Sild, Torsk, Makrel, Hornfisk og Aalekvabbe (Oolbussi).

Af Insekter naturligvis først og fremmest dem, der var generende, men dog ogsaa en Del andre: Flue, Myg, Lus, Loppe, Møl, Edderkop, Bi, Humlebi, Myre. Sommerfugl var Navn baade for Sommerfugle i Almindelighed og for Natsværmere. Hveps (Ginding), Heste- og Oksebremse, Skarnbasse (Lucteeder, Lorteæder), Mariehøne, Oldenborre, Tusindben, Stankelben, et Par Midder, Ostens og Melets. Ørentvist (Kwinkelstja't)[5]). Puppern e havde man ingen Navn til.

[1]) Skaden fandtes blot i en enkelt By, Gylling.

[2]) Haasøg og Horsegumme betyder begge to Hestekone.

[3]) Solsorten var paa den Tid Skovfugl, nu findes den i Landsbyernes Haver og vist sjælden i Skovene.

[4]) Maagerne hed de Kysing Piger og man var ikke glad for at se dem paa Markerne, det tydede nemlig paa daarligt Vejr. Om de virkelige Kysing Piger erindrer Musæumsbestyrer R. Christensen-Aalykke i Odder en morsom, harmløs Historie, som en Kysing Pige, der var bleven Gaardmandskone i Randlev, har fortalt ham for ca. 70 Aar siden:

I Midten af Halvtredserne opstod den Tanke hos nogle Gaardmænd i Kysing at lade en Del af Kysing Fjord inddæmme og tørlægge. Alle Bymændene kunde imidlertid ikke blive enige om Foretagendet, kun 4 Gaarde i Kysing, hvoraf den ene Gaard ejedes og dreves af 2 Piger, sluttede sig til Tanken, som blev realiseret og gav et udmærket Resultat. Af det tørlagte Areal blev der fede Græsgange og Parthaverne, deriblandt de 2 Piger, blev rige Folk. Dette irriterede især dem af Gaardmændene, som ikke var komne med i Foretagendet, og en vittig Skælm fandt paa at sige: Ovre i Pigernes Gaard er der et helt Bjerg af Smør, men de har ingen Vægt; naar der kommer en Køber, gaar den ene af Pigerne op paa Bjerget, lofter Skørterne og lader sig glide ned paa sin bare Po Po — og det saaledes vedhængende aftrukne Smør vejer akkurat et Pund.

[5]) Kwinkelstja't betyder en lille Tvestjert. Navnet har den faaet af dens to Stænger paa Bagkroppen.

Af Larver kendte man nogle faa og havde Navn til dem: Møllets, Hestens og Oksebremsens, den sidste hed Viin, mest brugt i Flertal Viine. Bjørnespinderens Larve havde man ikke Navn til, men naar Børnene saa den, sagde de altid: »Føj for Skarn« og spyttede efter den. Oldenborrens Larve hed Stoubo. Udviklingen fra Æg til Insekt, fra Larve til Puppe var ganske ukendt. — Af Krybdyr: Firben og Snog. — Af Padder: Skrubtudse, der var Navn baade for Frø og Tudse. — Af Leddyr: Reje (Krønke) (langs Kysten). — Af Orme: Regnorm, (Maddik, der ogsaa var Navn paa en Del Larver), Børneorm, Bændelorm og Igle. — Af Snegle: Ager- og Skovsnegl. — Muslinger kendtes blot langs Kysten. Deres Skal hed Skriffenskal, Skal man kan skrive med.

Saa skal vi se lidt paa Planterne: Skovens og Hegnets, Havernes, Markernes, Engenes og Mosernes. Skovens og Hegnets Træer og Buske kendte man alle og havde Navne til. Fyr og Gran er først indkommet efter 1870. Poppel blev almindelig i Treserne. Saa Havernes Træer, Buske og Urter. Af Træer havde man de almindelige Frugttræer. Pæretræer fandtes dog langtfra i alle Haver, i de større Gaardes et enkelt og i Præsternes et Par Stykker. Kvinderne podede Æbletræerne indtil 1840 og maaske lidt senere. Dette Arbejde blev derefter overtaget af Gartnerne paa Herregaardene. Fra dem forsynede man sig ogsaa nu med Frugttræer. Valnødden fandtes blot hist og her. — Af Buske foruden Frugtbuskene var Rose, Syren, (Søri'n), Jasmin og enkelte Steder Buksbom almindelige. Guldregn er først senere kommet til. Hindbærret voksede vildt i Skovene, men var sjældent i Haverne. — Af Urter havde man de almindelige Køkkenurter: Grønkaal, Hvidkaal, enkelte Steder Rødkaal, Gulerod, Løg, Purløg, Persille, Pastinak og Peberrod, desuden Kommen og Malurt, Timian og Dild. Rødbeden var sjælden. Jordbærret og Rabarberen voksede ogsaa vildt og kom først i Halvfjerdserne i Haverne. Af Blomster dyrkede man Paaske- og Pinseliljen, Vintergæk (Vintenar), Morgenfrue, Bellis (Bellitz = Tusindfinger), Ambra, Balsam, Lavendel og Viol. Altsaa væsentlig

blot Stauder. Georginen kom til i Halvfjerdserne. Lidt Ambra og et Balsamblad brugte de gamle Koner til at lægge oven paa Lommetørklædet paa Salmebogen, naar de skulde i Kirke. — Som Stueplanter havde man mest Pelargonie, Geranie, Kristi Blodsdraabe[1]), Gyldenlak, Simpelfi[2]) og Myrte. Rundt om Gaarde og Haver: Nælde, Skarntyde[3]), Burre og Bynke (Boon). — I Marken, foruden de almindelige Kornsorter og Kartofler: Gaaseurt, Tidsel, Rødskræp, Følfod, Blaamand[4]) og Rødmand[5]), Klinte erindrer jeg ikke at have set i min Barndom, Agerkaal (Agersennep), Smørblomst, Kodriver, Syre og Vejbred, Padderok var Navnet for Paddehat. Af dem havde man blot Navn for to: Ulvefis (Støvbold) og en med et endnu uartigere Navn Præstepet[6]). — Paa Huse: Husløg, meget sjælden. — Paa Kirkegaardsdiger: St. Hansurt. — I Lergrave: Dunhammer (Donniwol, Dunstængel). — I Hegn: Konvolvolus (Fandens Skjorteærmer). — I Enge og Moser: Kabbeleje og Flæg, Siv (Sywi). — I Vandet: Andemad. — I Skoven: Bregne og Skovmærke. — Af Græsser og Kløver havde man Navn paa de dyrkede Arter og paa en, der vokser paa Tuer i Enge, den kaldtes Sæg'. Mos var Navn for Mos og Lav. Det var altsaa, hvad man kendte til Planter, saadan i det rent Ydre. Livet, der rørte sig i dem, havde man ingen Anelse om.

Af Jordarter skelnede man mellem Jord, Sand, Grus og Ler.

Af Stenarter havde man Navn paa Kampesten, Flint, Seppedejsten og Vættelys. Seppedej er et ukendt Ord. Seppedejsten er forstenede Sømus. Vættelys (Wættelyws er Vætternes Lys).

Saa endelig kommer vi til Fænomenerne i Luften og til Himmellegemerne. Torden og Lynild stiftede man ofte Bekendtskab med, men et

[1]) Fuchsia.
[2]) Af latinsk semper vivum.
[3]) Vild Kørvel.
[4]) Kornblomst.
[5]) Valmue.
[6]) Pet — det mandlige Lem.

Ord som Elektricitet kendte man ikke. — Regn, Taage, Hagl og Sne behøver ingen Omtale. — Himmel, Sol og Maane kan vi ogsaa forbigaa. Kometer havde man Navn til og ligeledes til følgende Stjerner: Nordstjernen, Karlsvognen, Syvstjernen, Mari Rok, tre Stjerner i Orion, Rokkes Rok og Peters (Pies) Pig, de to sidste mystiske Navne har jeg blot hørt en enkelt Gang. Mælkevejen havde man ogsaa Navn til, og det samme var Tilfældet med Ildkugler og Stjerneskud. Man hørte tit, at et Stjerneskud var en Stjerne, der flyttede sig.

Nogle Karaktertræk hos Befolkningen.

Jeg medtager blot de vigtigste, da det vil være nok til at give os et lille Indblik i Befolkningens Karakter.

Mine Landsmænd var i Besiddelse af megen sund Sans, Livsglæde og Livlighed, og de havde en rig Fantasi. Deres Livlighed viste de ved mange Lejligheder og paa mange Maader, særlig udfoldede den sig ved deres Fester, Sammenkomster og ved deres Markeder. Se dem ved deres Arbejde eller se dem køre et Par Heste for en Vogn, det skulde gaa rask, eller hør dem tale, ogsaa det skulde gaa rask, for rask vilde maaske nogle sige. Hos dem blev Gnalling til Nalling, Mundfuld til Momfel, Due til Duu o. s. v. Det er for Resten et Karaktertræk hos alle Jyder, at de i høj Grad har Evne til at forkorte Ordene, de kan i den Retning næsten maale sig med Englænderne. Denne Ejendommelighed skyldes mærkelig nok to ganske modsatte Egenskaber hos et Folk, Livlighed eller Træghed. Den livlige giver sig ikke Tid til at faa alting med, og den træge kan ikke komme over det. Det er givet, at det her i det østjyske Maal skyldes den første Egenskab. Med Hensyn til deres livlige Fantasi viser den sig ogsaa blandt andet i et sprogligt Fænomen: I deres Orddannelse og i deres Omskrivninger. Hør f. Eks. et dejligt Ord som Hundspinkel, det betyder en lille Pind, der foraarsager en Hund, en Kæfert. Pind betyder her Dram (sammenlign Pind i Gammeløl og en Ostepind). Og hør Udtrykkene for at være frugtsommelig: Det var at være tyk, for tyk, trimmeltrind(!) være lokket,

være selvanden, og have været for nær Manden, at være læppet for højt foran (at have for høje Klamper foran paa Træskoene), eller at have for korte Skørter foran — og endda et Par Stykker til, men ikke noget, der strejfede for langt ind paa det kønslige. Ordet frugtsommelig var for langt og en ren Uhyrlighed for en jysk Mund. En Skøn-Else var et grimt Fruentimmer, og Træk-Else var Jordemoderen.

Lune, Tørhed laa ikke særligt for dem, Ironi og Humor derimod noget bedre. Saa var de ligevægtige i deres Sind, og den Egenskab kom dem tilgode paa mange Maader, blandt andet ogsaa derved, at den lagde en Dæmper paa deres Hang til Nydelse af stærke Drikke, for man kan jo ikke nægte, at de gode Folk var lidt slemme efter Drammen, og her gælder i høj Grad Talemaaden, at »Kært Barn har mange Navne«. Brændevin hed Dinglevand, Saft og Saftevand, en Dram hed et Bær, plukke et Bær, Gibbernak, noget der kan gibbe i en, og Hybenkradser, dette Ord er dannet af Navnet Hippokrates, en berømt græsk Læge. Vore gode Jyder bruger det nu om noget, der kradser i et gammelt Liv. Det er vel nok at tage en Mands Navn forfængelig. Ordet Snaps brugte man derimod ikke. En Kæfert hed et Slag, han har faaet et Slag, eller et Slagtilfælde, Slaget har taget ham, en Hund, en Bjørn, en Donner eller Donnert, noget der dundrer, en Kæp. Man hørte ofte Udtrykket: Han gaar og leger med sin Hund, og han gaar og støtter sig til sin Kæp.

Heldigvis kunde deres L i g e v æ g t dæmpe denne Lidenskab noget. Det er jo en Kendsgerning, at Folk, der har denne Egenskab, ikke let gaar til Yderligheder.

De var v i d e b e g æ r l i g e og havde let ved at fatte. Videbegærlighed er jo en af Menneskets smukkeste Egenskaber, det er den, der har bragt dem frem til det høje Standpunkt, de nu indtager; ja, det har vist sig, at den kan faa Folk til at lide Savn, udsætte sig for Fare, ja, til frivilligt at gaa i Døden; men der er jo ogsaa dem, der vil gøre gældende, at denne Egenskab, i Forbindelse med Opfindsomhed, til sidst vil drive Menneskene til at slette sig selv ud af de

levendes Tal. Videbegærligheden drev dem til at sætte sig ind i mange Ting. De skulde være med paa alt nyt, de maatte holde Aviser, i hvor besværligt det var paa den Tid at faa Posten frem; de maatte kende til alt, hvad der kom frem angaaende Politik, Kristendom, deres Bedrift o. s. v. Ofte hørte man saaledes om unge Karle, at de gik baade frem og tilbage seks Mil for at høre en Præken eller for at være til Stede ved et Møde. Det tidligere Slægtled havde merglet, nu gik de i Gang med at dræne, de forbedrede deres Kornavl og Besætninger, jeg kan saaledes ikke huske, at der er solgt mere end et Læs Korn fra Gaarden hjemme. Følgen heraf var, at de avlede mere, og de kunde derved frembringe mere Smør og Ost o. s. v. De begyndte at danne Sammenslutninger til Indkøb af Varer, at oprette Sparekasser. Mejerierne derimod kom først senere.

Nysgerrighed er nær beslægtet med Videbegærlighed, og de kunde vel ikke sige sig fri for denne Egenskab. Naar to Mænd, der ikke havde set hinanden før, mødtes, var det stadige Spørgsmaal fra den ene til den anden: »Naa, hvor er saa den her Mand fra?« Med en lidt velvillig Fortolkning kunde det maaske ogsaa kaldes Videbegærlighed.

De var tilbageholdende, ja næsten sky i een Henseende, ellers ikke, det var i deres Forhold over for det kønslige. Kun med de nærmeste talte man om dette Forhold; jeg har kun kendt en Mand, en Tærsker paa Gaarden hjemme, der kunde bevæge sig paa dette Omraade, men det gjorde han ogsaa med stor Færdighed. Jo dog: Unge Karle, der kom hjem fra Soldatertjeneste, kunde ogsaa ofte prale af deres Bedrifter i den Retning.

De var sædelige. Uægte Fødsler var der ingen af, og Skilsmisser hørte man ikke noget om.

Der var godt Sammenhold imellem dem, og selv om Sladder kunde ødelægge noget her, for den gik jo lysteligt, viste det sig altid, at de holdt sammen, naar det virkelig gjaldt noget.

De var aabne i deres Natur og talte frit ud. — De var ogsaa fri i deres Optræden. Det

var kun meget gamle Mænd, helt nede fra Hoveritiden, der kunde staa med Kasketten i Haanden, naar de talte med en Herremand, en Præst eller en Herredsfoged.

De var beskedne, i et Tilfælde dog saa dejlig forstilt: Naar en Mand var ude i et Ærinde og var kommet ind i Stuen, stod han altid ret op lige inden for Døren, og følgende Vekseltale fandt Sted: »God Dag.« »Værs'go, kom fra Døren.« »Tak, jeg skal ikke tøve.« »Aa, hva', kom nu hen til Skiven« — og først da kom han frem i Stuen, gav Haanden og satte sig hen ved Bordet.

Der var ingen Lurendrejerstreger, de var ærlige, men hverken snedige eller snu, og man kunde stole paa dem i deres Handel og ellers. Var en Ko trepattet, sagde de det altid ved Salg.

De var hjælpsomme, gode og godgørende. Deres Godgørenhed viste sig daglig, men navnlig efter Gilder. Det var i store Maader af Madvarer, der vandrede fra Gaardene til Husene, naar der havde været Fest. Men de havde ogsaa Raad til det, de var jo baade stræbsomme og arbejdsomme.

De vilde, hvad de vilde, og de elskede deres Frihed. Efter Hoveritiden havde de lært at skatte den.

De havde ingen Evne til at digte. At »dejt« betød for dem det samme som at lyve. Jeg kan dog ikke tro, at det er denne Opfattelse, der har svækket denne Evne hos dem. Jeg har kun hørt om to Mænd, der var i Stand til at stille Ord i Rytme og Rim, og disse to hørte endda en ældre Tid til. De var begge døde i min Barndom, og der gik store Frasagn om dem.

Det var Jens Jensen og Jens Møller, begge i Over-Randlev. Naar de traf sammen ved deres Fester og Sammenkomster, og særlig da, om de kunde faa Præsten med, kom Aanden over dem. Og Præsten var aldrig uvillig, han kunde »drikke en af Flasken og to af Dunken«. Naar de saa sad der, bænkede om Bordet, hver med sin Punch, strømmede det fra dem, Skæmtevers om de enkelte Personer Bordet rundt, Smædevers ogsaa — jo, man kunde nok faa sit Skuds-

maal her — og man siger, at de altid gav hinanden nogle slemme »bitte Skoser«, Præsten var særlig overdaadig i den Retning. Det endte næsten altid med en Konkurrence. Præmien var »en med dobbelt Væge«. Op mod Firserne fik vi igen et Par Stykker, den ene af dem drev det endogsaa til at skrive historiske Smaating i et Blad.

Sans for Læsning havde de ikke i nogen udpræget Grad, og det var haardt nok for en læselysten Dreng at være henvist til Avisen, Almanakken, til Landbrugsblade med Ammoniak, Superfosfat eller lignende. til 8 Sk. (16 Øre). Det var vel nok en haard Kost, og Bastholm: »Det jødiske Folks Historie«, der havde forvildet sig ud et Sted, var heller ikke just velsmagende. En, der derimod kunde nydes fuldt ud var »Engle og Djævle paa Jorden«.

Saa endelig kommer vi til den Egenskab, som har givet sig Udslag i det ejendommeligste hos dem. Det var deres sunde Sans. Der var næsten ingen Kvaksalvere hos dem, kun to kunde beæres med det Navn, nemlig Mads i Saksild og den kloge Else i Aalstrup, førstnævnte kurerede kun for Benbrud, og sidstnævnte væsentlig kun for det samme. Og saa var de ganske fri for Overtro, d. v. s. de troede ikke paa noget, der, tilsyneladende i alt Fald, ikke havde sin Begrundelse i de almindelige Naturlove. Det eneste, jeg har hørt om i den Retning er, at det spøgte i Odder Præstegaard, og at en stor Sten af Trolde var kastet fra Troldbjerg i Randlev efter Kirkeklokkerne i Odder Kirke, den var faldet ned lige ved Kirken, og den fremvises den Dag i Dag staaende op ad Kirkegaardsmuren. Ord som Liglam og Helhest og den Slags kendtes slet ikke, og et Ord som Nisse kendtes kun fra Skolebøgerne. Folk havde det samme Blink i Øjnene, naar de talte om Trolden fra Troldbjerg, som naar de talte om Spøgeriet i Odder. Det er deres sunde Sans, der her har været dem til Hjælp, men det er jo ikke Forklaring nok, der findes ogsaa andre Steder Folk med den Egenskab, og endda blomstrer Overtroen frodigt hos dem. Det er vanskeligt at forklare. — Ved nærmere Undersøgelse har det dog vist

sig, at der var noget mere end det, der er kommet til mit Kendskab. Det spøgte paa i alt Fald en af de store Gaarde, Rodsteenseje: En grædende Barnestemme hørtes ved Nattetid paa et bestemt Klokkeslet ud for en Mur. Et Barn var blevet indemuret paa det Sted. Og en hovedløs So gik hver Nat ved Spongs Bro mellem Saksild og Lyngby. (Spong er Spange).

Med Hensyn til Tro ellers, da havde de samme Tro, som findes hos al Almue: Den gamle hedenske Skæbnetro. »Det skulde nu være saadan,« var altid den Slutning, de kom til, naar de overvejede Livets Tilskikkelser. Skulde man forresten dømme efter Gloserne i deres Sprog, maatte man anse dem for omtrent gudløse, man hørte blot Ordene Gud og Fanden i deres Eder, men alt dette grunder jeg jo blot i den Skyhed, der da altid fandtes hos Almuen, man vil ikke blotte sine inderste Følelser for nogen. I deres Religion gik de aldrig til Yderligheder. Der var ingen Sekter, og Indre Mission har aldrig kunnet faa Indpas hos dem.

Til syvende og sidst, de var t i l f r e d s e med deres Kaar i Livet.

Skulde jeg nu have glemt nogle af deres fremtrædende Egenskaber, er det forhaabentlig nogle af deres slette.

Det var altsaa vore Dyder og Lyder dér i den Afkrog af Verden, Hads Herred. Og saa kan jeg da sige med Digteren Thomaskjær fra Silkeborgegnen: »No trowe a nok, at det Skudsmaal æ skrøwen, aa beje det hoe do ves olle (aldrig) faatjent.« Og i hvert Tilfælde, døm os mildt! Gaa frem efter den Talemaade, vi havde: »Alle er gode, Vorherre skaber,« og bryd Dem ikke om den Tilføjelse en eller anden Skælm har givet den: »Ja, somme griner og somme gaber.«

En Gravkælder i Adslev Kirke.

Af Chr. Holtet.

I et af Aarhus-Skanderborgegnens naturskønneste Landskaber, omgivet af Bodil Mølle-Dalen og Jexen-Dalen, ligger den gamle Landsby Adslev. Dens gamle, højtliggende Kirke er fra romansk Tid og er bygget af svære Granitkvadre[1]).

For et Par Hundrede Aar siden havde Kirken et Taarn i Vest, men dette skal efter usikker Tradition være nedbrudt 1740, og Kirken stod da som kullet i mange Aar, indtil den i 1925 igen fik et Taarn, takket være testamentariske Dispositioner truffet af Familien Houmann paa Koldens Mølle.

Igennem adskillige Aar havde man bemærket, at Midtpartiet af Murstensgulvet i Kirkens Kor sank henimod Sydmuren, hvorfor Menighedsraadet i Sommeren 1934 besluttede, at Gulvet skulde reguleres, og da man fik den Tanke, at der muligt kunde være Begravelser under Gulvet, skete der Henvendelse til mig om at være til Stede, naar Gulvet aabnedes, og om at lede en eventuel Undersøgelse af Grunden.

Efter at Gulvet var taget op, viste det sig, at Knæfald og Platform med underliggende Bjælker laa fritsvævende over et sammensunket rent Sandlag, der øjensynlig havde været paaført til Bundlag for Murstensgulv, Knæfald og Platformen, der var af Brædder. Da dette Sandlag var fjernet, og man var kommet i Niveau med Gulvfladen i Skibets Midtergang, begyndte der at komme formuldede Rester frem af Brædder, og derefter kom der Rester af en svær, men stærkt formuldet Egetræsbjælke og Kanter af Murværk. Hur-

[1]) Chr. Heilskov: Aarhus Stifts Aarb. 1931, p. 35 ff.

tigt viste sig derefter Konturerne af et rektangulært, muret Rum (3,60 m × 2,30 m).

Rummet gik i et med Kirkens Sydside og gik nedad i Forlængelse af denne. Der var False til Bjælker i Rummets Østmur og Vestmur. Det viste sig at være helt fyldt med Sand, Mørtel, Brokker af Mursten og Tegl, en enkelt tilhugget Kvader samt mange raa Kampesten; altsaa nærmest Nedbrydningsfyld. Dette blev fjernet lagvis, og da man var kommet ca. 1 Meter ned under det Niveau, hvor Rummets Bjælker og Bræddeloft havde været, begyndte der at komme Rester af Ligkister og Skeletter frem.

Undersøgelsen gav til Resultat, at der var en muret Gravkælder, der i Bunden var 3,10 m × 2,10 m, idet Væggene i Vestside og Sydside skraanede nedad. Dette sidste har utvivlsomt sin Aarsag i, at man har undermuret Kirkens Sydmur og Triumfbue og derfor har maattet gøre de to Mursider særlig stærke og svære. Højden var fra Gulv til Underkant af Bjælker 1,60 m, og til Bjælkeoverkant 1,73 m, altsaa svarende til Mandshøjde. Gulvet var lagt af almindelige, ikke særligt tildannede Brosten. Umiddelbart op mod Sydmur og ligefrem presset op mod denne, fandtes Rester af en Ligkiste og deri Rester af et Skelet, der gav Indtryk af, at den begravede var en ældre Kvinde. Kisten, der var 170 cm lang og 70 cm bred, synes at have været 30 cm høj, men dette sidste Maal er usikkert, da saavel den, som de øvrige fundne Kister, bogstavelig talt var presset sammen i en Kage af Fyldens Tryk, ligesom Træet var nærmest formuldet og stærkt opløst. Den havde 6 Hanke: 1 i Hovedende, 1 i Fodende og 2 i hver Side, men de var lidt klejnere og mindre end senere fundne Kistehanke.

Umiddelbart ved Siden heraf fandtes Kiste Nr. 2. Den var længere og sværere og var prydet med et svært, smukt haandsmedet Jernbeslag.

Herefter var der en fri Passage, ca. 32 cm. bred, gennem hele Rummet fra Vest til Øst, og det er øjensynligt, at der altid gennem Rummet har været en Gang, og denne havde været holdt pænt ren og var bestrøet med rent hvidt Sand.

Paa den anden Side af Gangen og over mod Nord, stod først 2 Kister ovenpaa hinanden og af Fyldets Pres sammentrykkede oveni hinanden. Den underste Kiste (Nr. 3) indeholdt et Skelet, der sikkert var af en Kvinde. Ogsaa denne Kiste var af spinkelt Materiale, medens Mandskisterne var af sværere, ca. 6 cm tykke Planker. Om Hovedet havde der været et Klæde, der var bundet saaledes, at kun Panden var fri. Ovenpaa denne Kiste stod Kiste Nr. 4 (Længde 190 cm), der skønnedes at have omsluttet en kraftig Mand.

I Rummets nordlige Side og umiddelbart op ad Væggen, stod yderligere tre Kister ovenpaa hinanden. Øverst stod en Kiste (Nr. 7), der skønnedes at indeholde Skelettet af en Mand, og derefter kom en Kiste (Nr. 6), der synes at have omsluttet en Kvinde. Skelettet var stærkt opløst, men til Kraniekalotten var der fastgroet Rester af en Hue, og der var ogsaa tydelige Rester af langt Haar, hvorhos der var betydelige Rester af Ligklæder. Underst kom en bred, hvidmalet Kiste, der blev Udgravningens største Fund. Paa dens Laag, der var skaaret af en dygtig Billedskærer, var

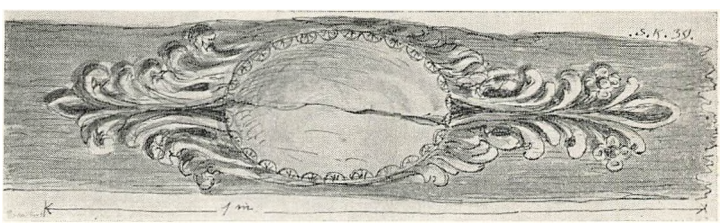

der nemlig en »Medaillon«, paa hvis hvide Bund der med sort havde været malet en Gravskrift over den døde.

Der kunde læses: »I . . . . . us«
»kaldet . . . . . Præst for Adslev Miesing
»1706 . . . og dø . . = 28 Januarij 1729. sit 5.
». . . . . 3 Maan . . . .
». . . . . Frausing . . . . . .

Dette er tilstrækkeligt til at fastslaa, at Kisten har

omsluttet Præsten Jacob Danæus, der var Sognepræst for Adslev-Mjesing Sogne fra 1706 til 1729[1]).

Gravkælderen har dog utvivlsomt huset flere døde. Ovenpaa de tre Kister, i den mørke Nordside, stod nemlig 2 Kranier, og i Rummets Nordøsthjørne fandtes 4 Kranier liggende uden nogen virkelig Orden og desuden ikke saa faa Skeletdele. Disse Kranier og Skeletdele stammer utvivlsomt fra ældre, hensmuldrede Lig, som man har skaffet af Vejen, naar ny Plads skulde skaffes, ved at kaste eller feje dem hen i den bælgmørke, skumle Nordøstkrog. I Gravrummet har der følgelig været nedsat mindst 13 Personer, og sandsynligvis adskilligt flere. I Fylden fandtes ogsaa en temmelig svær Kistehank, der ikke kunde henføres til nogen af de fundne Kister.

Af Kranierne faar man det Indtryk, at de fleste af de begravede har været ældre Mennesker.

Midten af Rummets Vestmur hældede stærkt mod Vest, og den har tydeligvis været delvis ommuret. Der er al Sandsynlighed for, at der oprindelig har været en Nedgang med Trappe i Rummets Vestside, ad hvilken man har baaret de svære Kister ned. Tilmuringen af denne Nedgang maa dog efter Mørtel og Murværk at dømme ligge ret langt tilbage. Rummets Vægge er hvidkalkede, og den stærke, gode Kalk staar uskadt, omend noget gulnet, den Dag i Dag.

Det viste sig, at der i Gravrummets Sydside havde ført en Lysaabning ud gennem Kirkens Sokkel og ud i fri Luft. Paa Ydersiden kunde det tydeligt ses, at Aabningen var lukket med en Kvadersten, der ikke rigtig passer. Indvendigt var Lysaabningens Bund lagt med Mursten, der bar Spor af Fugt og Nedsivning af Vand gennem lang Tid.

I den udrensede Fyld fandtes: en smuk, grøn glasseret Gulvflise, hvorpaa læses i Majuskler »IUER M«, altsaa Iver M . ., et Brudstykke af do. med

[1]) Chr. Heilskov: Aarb. 1931, p. 40 og Wiberg: Præstehistorie.

Bemærk: Yderst til højre paa Flisen med Liljen ses 2 Blade af en Roset. Flisen med Liljen er ganske plan. Liljen tegnet med Redier, hvorimod alle Indskrifter staar som Relief med nedtrykt Mellemrum — alt grønt glasseret.

Rester af Majuskler, et Stykke af do. med Liljeornament og flere Stykker af grønglasserede Fliser uden Ornamentering.

Gravkælderen er givetvis bygget senere end Kirken, men man kan kun tilnærmelsesvis skønne over, hvornaar det er indrettet, og man kan ikke sige stort mere om, hvornaar det er blevet lukket, end at det er sket endda ret lang Tid efter, at Jacob Danæus døde i 1729, thi hans Gravkiste stod nederst i nordre Side, og følgelig er flere af Kisterne nedsat efter hans Tid. Kirkens Vestgavl er ifølge Synsprotokollerne ommuret i 1820, og der er en vis Mulighed for, at der da er foretaget forskellige Reparationer. Det gamle Gravrums Loft m. v. har da formentlig været brøstfældigt, og man har saa uden videre fyldt det med Mørtel, Sand, ubrugelige Sten og andre Nedbrydningsrester, og saa har man lagt nyt Gulv over det hele.

De fundne Fliser giver et lille Vink til Tidsbestemmelse; de hører ikke Gravkælderen til, men maa hidrøre fra en Grav i Kirkegulvet. Den hele Flise synes at stamme fra Tiden ca. 1550—1600, og den har tydelig været et Led i en Brændtlers-Gravskrift. Formen viser, at Mindesmærket maa have haft en omløbende Randskrift, og Midten maa have været fyldt med almindelige glasserede Fliser, hvoraf nogle dog har haft Liljeornament.

Brugen af brændte Lerfliser som Dække over Grave svandt bort omkring 1600-Tallet[1]), og man tør muligt

[1]) Efter velvillig Meddelelse fra Nationalmuseets II. Afd.

herefter slutte, at Gravkælderen tidligst er bleven indrettet omkring ved Aar 1600.

De forefundne Kistebeslag m. v. synes at hidrøre fra Tiden indtil 1750, og omkring denne Tid maa man antage, at Nedsætning af Lig i Gravrummet er hørt op.

Hvem den Ivar M. er, som den bevarede Flise har ligget over, vides ikke; ingen af Kirkens kendte Præster har heddet Ivar.

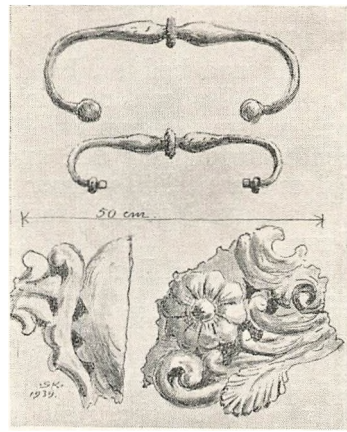

Mesterligt udført Drivning i Pladejern — fra Tiden omved 1700.

Det kan fastslaas, at Gravrummet eksisterede i 1622. Kirkens Lysestager bærer nemlig følgende Indskrifter: »Foræret 1622 af H. M. P. oc M. N. D. Adzløf Kircke. For vor Søns Povel Madsens Begravels i Kircken«, og »Foræret 1622 af H. M. P. oc M. N. D. Adzløf Kircke for vor Søns Niels Grøns Begravels i Kircken«.

Om Familien Grøn vides følgende:

Jens Grøn, der levede under Frederik II.s Regering, ejede Hoved (nuværende Hovedgaard). Ørritslev Kirkes Alterstager er givne 1596 af Niels Grøn i Borup (nuværende Borupgaard) for hans Faders Jens Grøn i Hoved og Moders Ane Nielsdatters Begravelse i Altergulvet.

Niels Grøn var Slotsskriver paa Skanderborg Slot under Christian IV.s Mindreaarighed, og det vides, at han har ejet Jordegods i Adslev. Han har tillige med sin Hustru Karen Nielsdatter faaet sit sidste Hvilested i Kattrup Kirke, i hvis Gulv deres slidte Ligsten endnu ligger.

Det er sikkert hans Datter, Maren Nielsdatter, der er gift med den H. M. P., der sammen med hende skænker Lysestagerne til Adslev Kirke. H. M. P. betyder utvivlsomt Hr. Mads Povlsen, der igen er den

Mads Povlsen Prydz, der var Præst i Adslev fra 1611 til 1640.

Sønnerne hedder, hvad Stagerne siger os, henholdsvis Povl Madsen og Niels Grøn, og Povl Madsen er den ældste, da han skal bære sin Faders Navn i omvendt Orden, og den anden Søn skal bære sin Morfaders Navn, Niels Grøn; maaske har han været døbt Niels Grøn Madsen, forkortet i daglig Tale til Niels Grøn.

Om Præsten Jacob Danæus indeholder Adslev Kirkebog forskellige Oplysninger.

For Aaret 1729 staar: »Fredagen den 28. Januarij Døde dend Velærværdige og Vellærde Guds Mand Hr. Jacob Danæus. Nedsat i sit Begravelse i Atslef Kircke d. 7. Febr. i sit Alders 57 Aar 3 Maaneder og 8te Dage. Effter at Hand hafde været Sogne Præst for Disse Meenigheder i 22 Aar og 9 Maaneder: over Hannem predichede Prousten Mag. Nichel. Seidelin.«[1])

Danæus har ogsaa fortalt lidt om sig selv, thi ved sin Tiltrædelse har han egenhændig indført i Kirkebogen:

»Ao. 1706 d. 9. Martij er jeg Jacob Danæus kaldet af Hands Kongl. Mayest. at være Sogne Præst til disse Meenigheder effter at jeg haffde været Felt Præst ved Cavalleriet i Holland, Brabant og Tyskland, ved Donau-, Neckar-, Rhin- og Mosel-Strømmene 4 Aar og 7 Maaneder.«

Det er interessant at bemærke, og muligvis lidt mere end et Tilfælde, at Cavallerifeltpræsten bliver Præst i Sogne, hvis Menigheder dengang omtrent udelukkende var Rytterbønder. Kirkebogen udviser iøvrigt, at et af hans Børn blev holdt over Daaben af Friherreinde Gyldenkrone paa Wilhemsborg, hvad der tyder paa, at Danæus har været ret anset. Hans Hustru overlevede ham i ca. 10 Aar (død $^{20}/_{6}$ 1738), og det er sandsynligt, at hun er een blandt de ukendte, der hviler i Gravkælderen.

Under Udgravningen blev der ydet mig Bistand af flere af Sognets Mænd, og specielt af Gaardejer Holger Hauberg Jensen, Adslev.

[1]) Slotspræst i Skanderborg 1689—1737.

Tegningerne af de fundne Genstande er af Hr. Søren Knudsen, Glud. —

Efter at Udgravningen var fuldført, blev Rummet ved Menighedsraadets Foranstaltning helt renset ud, og hvert Skelet lagt ned i en lille sort Kiste, der blev henstillet paa sin Plads i Gravrummet. Dette blev igen forsynet med Loft og Nedgang, og man har forsøgt mod de døde, der sikkert har hørt til Sognets bedste Folk, og maaske har hørt til Kirkens Velgørere, i nogen Maade at afbøde den Uret og den Mangel paa Pietet, som tidligere Slægtled udviste, da man lod Gravkælderen forfalde, undlod at forny den og brutalt og tankeløst benyttede sig af Rummet til paa en bekvem Maade at komme af med de Mørteldynger og Affald, som skulde bort, da Kirken repareredes.

Hospitaler og Sygepleje
i Aarhus indtil 1856.

Af Cornelia Petersen.

Aarhus Hospital med sine takkede Gavle, Klostergang og Klosterhave staar som et smukt Minde om Middelalderens Bygningskunst, som Tiden ikke har formaaet at udslette. Det var i hine Dage et Dominikanerkloster, oprettet ca. 1227, hvis Kirke var indviet til St. Nicolaj, og hvor Sortebrødrene levede og prædikede for Folket og varetog dets Sjælesorg.

Paa Brobjærg — vestfor den nuværende Frederiksgade — laa vor Frue Kloster. Her boede Karmeliterne, som tog sig af Ungdommens Opdragelse. Ingen af disse Klostre havde den særlige Opgave at tage sig af fattige og syge, og Aarhus havde ingen Klostre af Johanniter- eller Helligaandsordenen, som fandtes mange Steder i Landet, hvorfra Brødre og Søstre gik ud og udførte de Barmhjertighedsgerninger, som var disse Klostres fornemmeligste Pligt »at pleje de Syge med al Omhu, Mildhed og kristelig Kærlighed, betiene dem paa det herligste og være de Fattiges Tjener i Hospital og Sygestue«.

Alligevel er der god Grund til at tro, at de fromme Sortebrødre ikke glemte disse, eftersom der i deres Klosterregel staar anført, at der nødvendigvis til Klostret hører »Herberget« — domus hospitum — og Sygehuset — Infirmariet —. Endvidere at der i Spidsen for Sygehuset skulde staa en særlig Forstander, bistaaet af Lægbrødre. Han skulde være en »oprigtig from Mand, urokkelig i sin Taalmodighed, medfølende overfor andres Lidelser, elskværdig og taktfuld og hellere have en aaben end en lukket Haand«. Tillige

havde Barberen i sin Egenskab af Læge sin vigtigste Plads i Infirmariet. Baade Herberget og Sygehuset har antagelig ligget i den større fra Nordfløjen udgaaende Bygning, og her har Sortebrødrene i deres hvide Dragt med den sorte Hætte taget sig af »syge og saarede Mennesker«[1]).

Der kom trange Tider for Klostrenes Virksomhed i Aarhus som overalt i Landet, da Protestantismens Lære vandt Fremgang. Allerede i 1529 synes Klosteret at have staaet paa svage Fødder, idet Frederik I skænkede det til Biskop Ove Bille »om saa sker, at Sortebrødrene i Aarhus forlader deres Kloster«. Dette menes at være sket i 1530, og i 1541 efter Reformationens endelige Sejr blev Klosteret inddraget under Kronen og indrettet til Hospital, og St. Nicolaj Kirke, som hørte til Klosteret, blev fra da af kaldet Vor Frue Kirke.

Tæt ved Klosteret i Vestergade, hvor den krydses af Grønnegade, som tidligere hed St. Karens Stræde, laa St. Karens Gaard. Det var de spedalskes Tilholdssted. Spedalskhed var den eneste Sygdom, som Myndighederne krævede isoleret, hvorfor den ogsaa kaldtes »Spitalssot«, og Isolationen var for Livstid for de angrebne. De af dem, som var istand til at gaa, maatte dog færdes ude paa et fastsat Omraade og til bestemte Tider for at kunne faa Almisser af de vejfarende, som kunde nøjes med at kaste deres Gaver til de spedalske, som ifølge Lov af 1552 var forsynet med en »Træ-Kleppe« for at kunne advare andre mod at komme hen til dem »for at meenige veyfarendis Mand kand dennem kiende, skulde de hafve en Træ-Kleppe med, oc blifve standendis indenfor Stads-Porten, som alfare Vey af meenige Søgning er, oc icke anderledes skulle de maa trøgle eller bede Almisse til dennem, end som forskreffuet staar«.

Disse Opholdssteder havde som Regel ikke noget godt Ry paa sig, men anderledes var det med »domus leprosorum sanctæ Katerinæ arusiensis«, som St. Karens Gaard kaldtes i 1512. Det fremgaar tydeligt af

[1]) V. Lorenzen: Vor Frue Kirke og Hospitalet i Aarhus. Aarh. 1906, S. 35.

den af Christian II i 1515 udstedte Befaling til de syv omliggende Herreder angaaende det »Almisse-Korn«, som det var paalagt disse at yde til den »paa det at Guds Tieneste og andre gode Gierninger, som i fornævnte Hospital pleyer at skee, ydermere forøges og opholdes kunde«. Og der tilføjes, »Og hvor I saadan Almisse-Korn efter denne Dag ey til gode Reede udgive ville, da have Vi undt og tilladt, og nu med Vort aabne Brev unde og tillade, at fornævnte Forstander til fornævnte Hospital maa og skal det uddele med Kirkens Dom«[1]).

St. Karens Gaard omtales sidste Gang 1541, og dens Skæbne har været den samme som St. Jørgensgaardenes, at de blev nedlagte, og Indtægterne overgik til de almindelige Hospitaler ifølge Christian III's Ribe Artikel af 1541 »Efterdi — den almægtige Gud være lovet og benedidet — at den spitalske Syge ikke her i Landet er saa almindelig, som hun var i gammel Tid, da ville Vi, at alle St. Jørgens Gaarde og andre smaae Hospitaler ere nogle forlehnte i deres Livs Tid, da skulde de sættes og taxeres paa den aarlige Afgift at svare til de almindelige Hospitaler, og om nogensteds endnu findes spitalske Folk, da for dem at bygge et Huus ved de almindelige Hospitaler, enten i Abildgaard eller paa anden beqvem Sted, at alle kand have Underholdning af een Gryde«.

Hospitalets Indtægter har i hvert Fald en Overgang været saa rigelige, at det kunde sørge for »de Fattiges og Syges Underholdning«. Dette viser den Inskription, som fandtes paa en Mur i Hospitalet:

»Sorte-Brødre Kloster til et Hospital udlagt, 1552.
Af tvende Høylovlige Konger anseligen begavet, 1558 og 1575.
Efter Krigstiden paa sine Indkomster kiendeligen forringet, 1661.
Under saa ulige Skiæbne nu i 200 Aar vedligeholdet, 1752«.

Men paa den Tid, da Hospitalets Indtægter var kendelig forringet, var der adskillige trængende. I 1660 fandtes der »5 sengeliggende, 4 afsindige, 3 blinde, 2 rørte, 1 taabelig, 1 den faldende Syge, foruden flere værkbrudne, vanføre og stærblinde«.[2])

[1]) Hofman: Fundationer II, S. 104.
[2]) Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie. Kbh. 1904. I, S. 95.

Indtægterne var mangeartede og bestod hovedsagelig i Naturalier, som var paalignet Beboerne i Sognene indenfor de omliggende Herreder. Til Eksempel kan anføres, at Rasmus Jensen, Kasted, skulde yde »een Ørte Rug, halvanden Ørte 4 Skp. Byg, een Ørte Havre, et halv Brænde-Svin, en halv Fierding Smør, et halvt Lam, en Høne. Peder Mathiesen, Thrustrup, een Ørte Rug, een Ørte Malt, et Brænde-Svin, een Mark fem Sk., een Alb. Giesterie, een Mark Enge-Penge«[1]), medens Jens Troelsen i Woldbye slipper med 12 Skilling. Desuden nævnes Plou-Havre, Høst-Penge, Tærske-Penge, Tiende-Korn, Møg-Agen, Ildebrands-Penge og »tii fede Svin, naar Olden er«. Byens Borgere maatte yde kontante Penge. Michel Langballe af hans »Eyendom paa Vester-Gade fem Mk., Jens Christensen Raadmand af een Grund i Stuuids-Gade tyve Mk. og otte Sk. og Niels Kopsætter paa Vester-Gade een Mk. fire Sk«.

Hospitalets Forstander skulde sørge for, at disse Indtægter kom Hospitalet i Hænde og blev anvendt til Fordel for Beboerne, »at den tillagte Rente kunde udi alle Maader anvendes paa de Fattige, saa dennem intet deraf skulde forkortes eller fragaae i mindste Maade«. Forstanderen skulde være »en gudfrygtig, from, forstandig og trofast Mand«, som skulde have Orden i sine Regnskaber, »og siden til Philippi Dag at giøre rigtig og klar Reede og Regnskab for ald Udgift og Indtægt, saavel den uvisse Stedsmaal, Sagefald, Oldengield, Skovskade, item Brøde-Penge af dem, som uafvidendes ligge deres egne Børn ihjel«. Denne sidste Indtægt beløb sig i 1651 til 34 Rdl., 4 Skl., erlagt af 37 Kvinder.

Endvidere skulde »de Fattige altid selv kunde have deres egen Prædikant udi Hospitalet, som kunde tvende sinde om Ugen, og ellers hver Søndag og Helligdag prædike for dennem, og dem med det Høyværdige Christi Nadvers Sacramente betiene, samt og de Syge udi deres Svaghed ofte besøge, trøste, undervise og husvale«. Og endelig skulde Forstanderen sørge for,

[1]) En Ørte = 9 Skp., et Brænde-Svin er et Svin, som gaar paa Olden, og hvorpaa et Mærke er brændt. Enge-Penge Afgift for Ret til Høslet eller Græsning i en Eng.

at de, »som ved Døden afgaaer, kunde for hvis de have efterladt, tarveligen bestædiges til Jorden, og hvis som tilovers kunde være, annammer Forstanderen paa Hospitalets vegne og fører til Regnskab, men de, som ey efterlader sig det de kunde begraves for, dem maae Forstanderen med nødtørftig Lig-Kiste og Lagen forsyne, og med Lig-Prædiken og nogen ringe Sang til Jorden befordre«.

Hospitalet stod under Tilsyn af Biskoppen »paa det altingest kand gaae des skikkeligere til«, og det var i mange Aar det eneste Tilflugtssted for fattige og syge i Aarhus og skal ifølge den af Frederik III i 1651 underskrevne Fundats fremdeles være et Fristed for disse, »At ovenskrevne Indkomst Aarhuus Hospital naadigst maatte vorde confirmeret, uigiendekaldeligen til ævig Tid at maae følge og blive til fattige og skrøbelige Menneskers Underholdning der sammesteds«, saa fremdeles »Guds Tieneste og andre gode Gierninger, som i fornævnte Hospital pleyer at skee, ydermere forøges og opholdes kunde«[1]).

Aarhus har (formentlig) ogsaa haft et Helligaandshus, idet der findes et Dokument fra 1354, hvori nævnes, at der blev skænket en Del Jordeejendomme til Istandsættelse af Helligaandshusets Kirke. I 1400 var Niels Jonssøn Forstander, 1540 skænkede Kongen det til Superintendenten i Aarhus, Mads Lang, og i dette Dokument siges det at »ligge vesten ved Immervad og ned til Aaen«, hvor senere Basballernes store Ejendom kom til at ligge. Som det fremgaar af disse Steders Beliggenhed, har Kvarteret omkring Aaen givet Plads for Tidens herværende syge og hjemløse, afgrænset af Karmeliternes Kloster og Jorder paa Brobjærg og Sortebrødrenes Kloster paa den anden Side Aaen.

Af Betydning for Befolkningen, som var hjemsøgt af Spedalskhed og Pest, har sikkert St. Nicolaj Kilde været. Den laa mellem Marselisborg og Skansen, og i Hellig Niels' Levned (det 14. Aarhundrede) omtales den som Stedet for mange underfulde Helbredelser. Af Lokalhelgener nævnes ingen. Ganske vist havde de Hellig Niels, som ved sin Fromhed og Evne til at

[1]) Hofman: Fundationer II, S. 120 ff.

gøre Mirakler blev anset som saadan, og skønt alene Paakaldelse af hans Navn var tilstrækkeligt til at helbrede fra Sot og Plage, vilde Pavestolen dog ikke anerkende ham, og han blev aldrig kanoniseret.

Til mere haandgribelig Hjælp var Middelalderens religiøse Broderskaber, de saakaldte Gilder eller Lav, som ogsaa fandtes her. I 1418 nævnes et Købesvendelav, kaldet Vor store Frues Gilde, og til hvilket den kendte Skolemand, Morten Børup (1446—1525) skrev Skuespil, som Skolediscipleine opførte, St. Gertruds Gilde, St. Sebastians Gilde og Guds Legems Lav. Disse virkede som en Art gensidige Hjælpekasser og var indviede til en eller anden Skytshelgen. Medlemmerne toges i Ed ved Indtrædelsen i Gildeslavet, og Afholdelse af Sjælemesser for afdøde Gildessøskende var en Forpligtelse. Der optoges baade Mænd og Kvinder, og de skulde være til gensidig Hjælp under Sygdom og Død. En Oldermand ledede Gilderne, og han gav Lovene, som kaldtes Gildesskraaen, og som strengt maatte overholdes. Blev en Gildesbroder syg, da skulde Brødrene yde ham Hjælp, hvis han trængte dertil, og var der Fare for hans Liv, saa skulde de vaage over ham to og to, saalænge indtil »de ser, han fanger bedre«. I en Gildesskraa hedder det: »er det saa, at en af vore Brødre vorder syg, og han haver intet at fortiene, da skulde Brødrene komme ham til Hjælp med fire Skilling Lybsk ud af Bøssen, og er det saa, at den Syge de fire Skilling haver fortæret, og det bliver ikke bedre med hannem, da skal man faa hannem end fire Skilling af Bøssen. Bliver den Syge rask, da skal han betale det laante; dør han, skal den Hjælp, der er ydet ham være gjort i Guds Navn«. I Gildesskraaen fandtes ogsaa en Bestemmelse om, at der skulde ydes Ligskud, ɔ: Bidrag til Omkostningerne ved den dødes Begravelse fra samtlige Gildesbrødre. Tillige blev der sørget for, at der ved det Alter, som de fleste Gilder havde i Kirken, blev læst Sjælemesser for Gildesbrødrene. Men Gilderne ligesom Badstuerne udartede til at blive Drikkelav, hvorfor Christian IV gav Befaling til at ophæve dem i 1623.

Endelig var der Badstuerne. Badstuegade i Aarhus

viser, at en saadan fandtes her, og man ved, at Kong Hans besøgte den offentlige Badstue i Aarhus, samt at Kongen og hans Følge drak en Tønde Øl under Badningen. Under de store Epidemier oprettedes Badstuer, ikke alene ved Klostre og Hospitaler, men mange velhavende Familier havde Badstue. Da Badning ansaas for en hellig Handling, testamenterede fromme Mennesker Midler til Oprettelse af Badstuer, hvor fattige Folk een eller flere Gange om Aaret kunde bade uden nogen Afgift og tillige faa Øl, Brød og Salt, og desuden blive kopsatte eller aareladte af Badskærerne. Saadanne Bade fik Navn af Sjælebade. Badstuernes vigtigste Tilbehør var Stenovnen, som blev stærkt ophedet, og naar den var gloende, østes koldt Vand paa, som udviklede en tæt Damp, der steg til Vejrs. Paa Væggene var anbragt Hylder, hvor de badende laa og blev pisket med Birkeris, saaledes som det endnu er Skik i Finland. Mænd og Kvinder badede sammen, og Betjeningen var kvindelig. Undertiden fandtes ogsaa et Træbadekar, hvori der kunde sidde to eller flere, og hvorover der var anbragt et Bræt, der tjente som Bord for Krus og Glas. Det var derfor fornøjeligere at bade i den offentlige Badstue end i den hjemlige. Her traf man Venner og Bekendte, hørte nyt og kunde faa sig en Kande Øl og et Slag Terninger; men dette førte ogsaa til, at Badstuerne blev en Slags offentlige Forlystelsesanstalter, hvorfra Usædelighed og Smitte bredte sig, og da Syfilis i Slutningen af det 15. Aarhundrede bredte sig over hele Europa, nærmede Slutningen sig for de offentlige Badstuer. Herom skriver Peder Palladius i »Den leppede og forkludrede Hosedjævel« i 1536: »at den Tid, franzøske løsagtige Fagter i Klæder og Sæder blev indførte her i Riget, da kom de Pokker (Syfilis) derfra ind i Riget med og hænger fuld hart ved; og det var i min Barndom, hvorfor man maatte ødelægge almindelige Badstuer allevegne, som den Badstue i min Fødeby Ribe, var endnu aldrig optagen siden, det jeg kan faa at vide, alligevel at Stedet beholder sit gamle Navn og Gaden desligeste, som de kalder Badstuegade«.

Efter Reformationen var Omsorgen for syge i Aar-

hus henlagt alene til Aarhus Hospital, som kunde rumme ca. 28 Beboere. Povl Helgesen, som i en Periode opholdt sig i Aarhus antagelig i Karmeliterklosteret, omtaler i sit Skrift af 1528, hvor daarligt de syge er stillet i denne Overgangstid, hvor Klostrene var inddraget og Klosterfolkene fordrevet, og en nedadgaaende Linie kan følges i Sygeplejen fra Reformationen til Midten af det 19. Aarhundrede overalt i de protestantiske Lande. Sundhedstilstanden var yderst slet som Følge af den daarlige Hygiejne. Bortførelse af Renovation var ikke nogen ærlig Bestilling, og den var betroet til kun een Mand, Rakkeren, som boede udenfor Munkeport. Han skulde ogsaa feje Skorstenene, henrette de dødsdømte paa Galgebakken og begrave Selvmorderne. Døde Dyr fik Lov at ligge paa Gaderne, til Stanken blev uudholdelig, først da skulde Natmanden træde til. Endnu i det 17. Aarhundrede løb Svinene frit rundt i Gaderne. Lovgivningsmagten var meget tolerant. I Flensborg Stadsret hed det, at »den, der lægger sit Møg paa Stenbroen og ikke fører det bort inden Maanedsdagen, skal bøde tre Øre i Penge«.

Det var derfor ikke til at undres over, at Pesten rasede saa voldsomt, som den gjorde. I 1578 skal 2250 af en Befolkning paa højst 4000 være døde; men dette Tal, der stammer fra Pontoppidans Atlas IV, S. 72, maa være meget overdrevent. Det var den tredie store Epidemi, som efterfulgtes af flere i Løbet af kort Tid. I 1711 udstedtes en Befaling angaaende Forholdsregler under den daværende Epidemi. Den indeholder intetsomhelst om de syges Pleje, men kun Ordrer om at holde sig fra de smittede Huse, og Præsterne fik Besked paa, at »i dend Bye huor nogen smitte fornimmes, iche meddele sundhedspasser til de sunde, meget mindre til nogen i de befengte huuse, paa det iche ved deris fart og omreysen de andre steder skulde besmittis«. Der forlyder intet om, at Aarhus havde noget Pesthus, saaledes som der ifølge en Forordning af Christian IV skulde opføres i de af Pesten truede Byer, saavelsom der skulde oprettes et Sundhedsraad, bestaaende af Borgerraadet, Sognepræsten, Lægen, om nogen findes, eller af den »forfarneste Bartskær«.

Lægevidenskaben, eller rettere Lægekunsten, var i Hænderne paa Bartskærerne, og disse synes der at have været en Del af. Saaledes omtales Samuel Boufein flere Gange, og ved hans Død 1741 beder Joh. Smuhl om, at han maa blive ene Kirurg i Aarhus, hvad der dog ikke blev givet ham Tilladelse til. Der foreligger flere Klager over, at Kvaksalvere gaar dem i Næringen, hvorfor der ønskes flere Bartskærere, men ogsaa for at Konkurrencen kan blive større og Betalingen mindre. Særlig Omtale fortjener »den ærbare, meget vise og kunstige Christian von der Werf, Occulist, Steen- og Brocksnider«, som ganske vist var bosiddende i Vejle, men som kurerede adskillige Aarhus Borgere for Hareskaar og Brok, samt en Mand, som havde en stor »Kræftskade« paa sin »Neder-Mund«, og efter at have faaet hele Hagen og Læben fjernet »til det bare Ben«, var han efter tre Ugers Forløb »Lycheligen og vel curerit, som hand aldrig hafde haft nogen Bræck, mens fuldkommen Hage og Lippe, som tilforn«[1]).

For de sindssyge var Forholdene særdeles slette, dog ikke anderledes i Aarhus end i det øvrige Land. Til disse indrettedes Daarekister, og Aarhus Hospital havde sin. Der har imidlertid ikke kunnet skaffes Plads til alle de sindssyge, og derfor indrettedes private Daarekister, hvor de syge holdtes indespærrede af deres Familie eller andre, hos hvem Fattigkommissionen havde tinget dem i Kost. Daarekisten anbragtes i Gaarden eller Stalden eller i en Afkrog af Huset, saa Patienten blev til mindst mulig Gene for Familien. Disse Daarekister var Træbure, »Beplankninger«, og der taltes om at beplanke den syge. En saadan Daarekiste blev paa Foranledning af Stiftsprovst Nannestad opført i Aarhus 1740, et »Apartement af Brædder« til Peter Kolt, som ifølge Naboernes Klager løb nøgen omkring paa Gaden. Apartementet betaltes af de fattiges Kasse med to Rigsdaler til »Christen Ollesen, Snecker«, og for hvilke der endnu foreligger Kvittering.

---

[1]) Hübertz: Aktstykker II, 174 ff.

O. J. Rawert, som i 1818 foretog en Rejse Danmark rundt for at besøge Sygehusene, meddeler, at der i Jylland fandtes 49 Daarekister, og den ved Hospitalet i Aarhus værende Daarekiste beskrives paa følgende Maade: »Ved Frue Kirke er et Hospital, hvormed er forenet en Daarekiste, som jeg ikke har set skrækkeligere. I et stort Rum er ved den ene Side gjort nogle Afklædninger eller Aflukker til de Sindssyge. Gulvet i disse er noget højere end Gulvet udenfor, hvorfor et Par Trin fører op til Døren for Aflukket. I denne Dør er anbragt en lille firkantet Aabning og ikkun igjennem denne kan den Syge erholde Lysning og frisk Luft. Paa Gulvet er udbredt Halm, som hver 14de Dag fornyes. Paa et saadant Sted havde nu et levende Væsen tilbragt 22 Aar, og dette levende Væsen var et Menneske, en fordums Degn. Saavidt jeg erindrer var Pladsen mellem begge Gulvene benyttet til Hønsestie. — En Bondekone havde, da hun var formuende, erholdt en noget bedre Pleje; hendes Værelse havde dog det forud, at det var lyst, og at det kunde opvarmes om Vinteren.« Denne Daarekiste var i noget bedre Stand i 1838, beretter Dr. Fr. Bremer, idet de derværende seks Celler kunde opvarmes ved en fælles Bilæggerovn til to Værelser, og han tilføjer, at som Kuriositet kan man endnu se de underjordiske Huler, hvori de afsindige tidligere havde været indespærret. Daarekisten ved Hospitalet blev nedlagt 1862.

Som Eksempel paa privat Godgørenhed til »Fattige og Huus-Arme« i Aarhus nævnes 28 Donationer i »Hofmans Fundationer« fra 1756. Den ældste er fra 1629, funderet af »Velbyrdige Frue Else Marsvin«, og blandt andre har »Søren Frost, Borgemester i Aarhuus« givet 7 Boeder paa Fisker-Gaden paa den Nordre Side, hver paa 3 Fag, nemlig saaledes til fattige Enker, at 3 skal være i hver Boed. Michel Malling, Borgemester i Aarhuus, har givet 4 Boeder paa Fisker-Gaden paa den Søndre Side, hver paa 2 Fag med Hauge og Brønd, to Enker at huuses i hver Boed, Dateret Aarhuus Michels Dag 1648«. Og Margrethe Blichfeldt betinger sig, at hendes Boeder skal gives til tre skikkelige Enker. Den sidste af disse Donationer er dateret 1753.

Sygehuse, der kunde betragtes som Helbredelsesanstalter, kendtes ikke, før Staten oprettede Kgl. Frederiks Hospital 1753. Dog maa anføres, at Christian IV af Omsorg for sine Søfolk byggede Kvæsthuset, som antagelig har været Forløber for de militære Sygehuse, som det af Krige hærgede Land havde stærkt Brug for. Disse var midlertidige Opholdssteder, indtil Helbredelse kunde finde Sted, i Modsætning til de daværende Hospitaler og Stiftelser, der alene var for hjemløse og fattige, som under Sygdom ikke kunde blive plejet andre Steder, og hvorfra den Opfattelse stammer, at man kun kom paa Hospitalet for at dø, og som næppe er helt udryddet.

I Hospitalet var der i 1838 Plads til 38 Beboere, som havde hver sin Alkove, medens der paa Sygestuerne var fritstaaende Sengesteder af Træ med Fjerdyner. Desuden havde Fattigvæsenet indrettet to Sygestuer for Beboerne i Fattighuset i en Ejendom, som tidligere havde tilhørt Klosteret.

Et militært Sygehus skal have ligget paa Hjørnet af Guldsmedgade og Klostergade og bestod af »to usle Stuer med een Seng med noget paa en Auktion sammenkøbte Sengeklæder«. Dette flyttedes i 1800 til Frederiksgade 17. Det svarede til de ringe Krav, man dengang stillede til et Sygehus, men blev dog efterhaanden bedre udstyret med Sengetøj.

Aarhus havde imidlertid faaet baade Apoteker og Læger, saavelsom sin egen Avis, der trods sin Lidenhed kunde give Plads til Reklamer. I Aarhuus Stiftstidende for 1797 findes følgende Annonce:

»En nye Sundheds-Chocolade, som af mig præpareres, og af S. T. Herr. Doctor og Stifts-Physicus Hahn er funden nyttig og velsmagende, haves 2de Sorter af, nemlig:
No. 1. Hvori den lægende Tilsats er størst; koster 8 Mk. Pundet.
No. 2. Som indeholder et mindre Qvantum; koster 7 Mk. Pundet.
Denne Sundheds-Chocolade kan faaes i halve og hele Pund hos
P. Lystager,
Apotheker i Aarhuus.

...Efter gientagen Forsøg lykkedes det. Han gav mig Præparations-Maaden tilkiende; jeg smagte den og fandt den god og nyttig. Lægemidlet deri er et enkelt Middel og groer i enhver af Dannemarks Provindser, er af Natur mild, dog over-

maade virksom i Prædisposition til den gyldne Aare, Gigt, Værk, Kirtel-Sygdom og alt det Onde, som flyder af Circulationens Seendrægtighed i Indvoldene. Med fuld Overbeviisning kan jeg, efter Anmodning, anbefale denne Sundheds-Chocolades Nytte. Aarhuus den 12' Septemper 1796. Hahn.«

I Slutningen af det 18. Aarhundrede begyndte man at opføre Sygehuse omkring i Landet, og i »Penia« 1806 læses, at der i Danmark findes 14 Sygehuse, men hvoraf kun fire er af den Beskaffenhed, at de kan fortjene dette Navn. Blandt disse fire er Sygehuset i Aarhus, og om dets Tilblivelse læses: »Anno 1790 approberedes ved kongelig Reskript af 15. Januar et af Stiftsbefalingsmanden[1]) over Aarhus Stift stillet Forslag til et Sygehus' Indrettelse i Aarhus, en Foranstaltning, som kunde være særdeles nødvendig og virke meget godt saavel for Byen som for Landet. Paa dette Tidspunkt havde Stiftsbefalingsmanden over Aarhus Stift allerede udfundet og for en billig Pris indkøbt et bekvemt Sted i Aarhus, beliggende ved den herværende Distrikts-Chirurgs Bopæl, samt desuden udvirket Samtykke til sit Forslag fra saavel Byens Indvaanere som Vedkommende paa Landet, nogle faa Selvejere undtagen. Sygehuset skulde efter Beregningen modtage fattige og med smitsomme Syge befængte fra Aarhus Kjøbstad, der skulde have Raadighed over en Fjerdedel af Sengene, samt fra Ning, Hasle, Vester Lisberg, Sabro og Framlev Herreder, som tilsammen skulde belægge de tre Fjerdedele af Sygesengene«.

I Henhold hertil maa det være det første egentlige Sygehus i Aarhus og Aarhus Amt, da der ikke omtales, at det skal træde istedetfor eller supplere et andet. Ligeledes ser man, at Sygehuset kun var beregnet for den fattige Del af Befolkningen. Dette Sygehus laa i Rosensgade i den endnu bevarede Bygning ved Siden af Hotel Royal. Den daværende Distrikts-Chirurg var Casper Weise, som boede ved Sygehuset, og Justitsraad Dr. Christoffer Hahn var Provinsialmedicus.

Man faar Indtryk af, at Fordringerne til et Sygehus

[1]) Ove Høegh Guldberg.

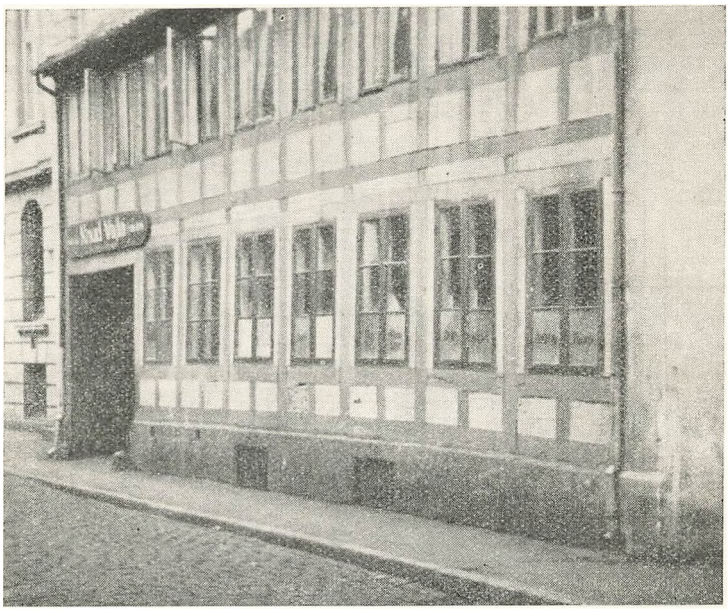

Sygehuset i Rosensgade.

dengang som nu stadig var stigende, eftersom »Penia« 1806 omtaler Sygehuset i Aarhus helt godt, medens samme Blad i 1821 skriver: »Amtet har et Sygehus, en gammel, forfalden 2 Etagers Bygning med 2 Kamre for Syge. Det udmærker sig ved sin Slethed. Een Gang om Maaneden kommer der reent paa Sengene. 24 Sk. betales daglig for en Syg. Ogsaa fra Byen indlægges her Syge«. Heraf kan man slutte, at der har været en Sygestue for Mænd og en for Kvinder. Sygehuset blev i 1829 flyttet til Vestergade, hvor det nuværende Hotel Phønix ligger, og faar en noget bedre Omtale af Dr. Frederik Bremer i 1838: »Byens og Distriktets Sygehus, oprettet efter Resc. 15. Januar 1790, er en 2 Etagers Bindingsværks Gaard, der vel kunde trænge til udvendig Reparation, men indvendig har meget hensigtsmæssigt indrettede, høje, luftige Værelser med gode Sengesteder og et vel forsynet Inventariekammer; i Gaarden er et grundmuret Liighuus og Vadskehuus

med Badekar, samt et Bindingsværks Locum. Gaarden er meget rummelig, og bagved en ganske net Have. Sygehuset kan i det Højeste rumme 28 Senge; efter Gennemsnits Antallet af de sidste 10 Aar behandles her aarligen 52 Syge. Den daglige Betaling for Forplejningen er for Tiden 22 Sk. Borgemesteren, Stiftsphysicus og Amtsforvalteren danne Sygehusets Inspektion. Sygevogtersken har 40 Rbdr. aarlig Løn foruden et Gratiale efter Inspectionens Indstilling, 20 Rbdr. til en Tjenestepige, frit Brænde og Lys, den til Forplejningen reglementerede Betaling (22 Sk.) og desuden 2 Sk. daglig for de betalende Patienters Vadsk«.

Oplysningerne om Sygehuset er meget sparsomme. Byraadsprotokollerne fra den Tid nævner ikke noget af særlig Interesse udover, hvad Udgifterne beløber sig til, men det siger ogsaa en Del. I 1838 var Udgifterne til Sygehusets Drift 142 Rdl. 3 Sk. og i de følgende Aar ca. 130 Rdl., men henimod den Tid, da Sygehuset blev nedlagt, er Oplysningerne noget fyldigere, og det var Koleraepidemien i 1853[1]), som var Anledning hertil. Byen havde en Sundhedskommission, som i nogen Maade var forberedt paa denne Epidemi, som havde truet Byen flere Gange. Det første Tilfælde indtraf den 19. Juli. Herom meddeler Aarhuus Stiftstidende den 20. Juli: »Til almindelig Beroligelse kunne vi meddele Publicum, at det her indtrufne Koleratilfælde vil med Guds Hjælp og vore Lægers Bestræbelser faa et godt Udfald; idetmindste er der for Øjeblikket det bedste Haab«. Den følgende Dag læste man: »I Forbindelse med hvad der tidligere er meddeelt i dette Blad om et her indtruffet Cholera-Tilfælde, bemærkes, at Patienten ankom hertil med Dampskibet »Iris« fra Kjøbenhavn i Tirsdags Morges den 19de dennes. Endskjøndt han, førend han forlod Kjøbenhavn og medens han var ombord, havde været noget upasselig, udbrød dog Sygdommen først efter et Par Timers Tid, efter at han var kommen i Logis paa en af Giæstgivergaardene. Det er saaledes klart,

[1]) Smlg. Lunddahl i Aa. St.s A. 1932. S. 1—28.

at Patienten har bragt Sygdommen med sig herhil Byen, hvor der forøvrigt, Gud være lovet, endnu ikke har ytret sig noget Choleratilfælde, hvorimod Sundhedstilstanden iblandt Byens Indvaanere er særdeles god«. Men den 26. Juli ser det anderledes ud, da staar der: »Paa Byens Sygehus har i de sidste Dage været indlagte 2 Patienter med Cholera. Endvidere ere trende af de Patienter, der have henligget der af andre Sygdomme, blevne angrebne af Cholera. Af disse Patienter ere de 2 Første i Bedring; de 3 Sidstbetegnede i Gaar og i Dag døde. Sygehuset er rømmet, og senere Sygdomstilfælde ere ikke forekomne. For nye indtræffende Choleratilfælde ere Realskolens Localer indrettede, og et Bureau til Anmeldelse af nye Tilfælde vil blive aabnet i Eftermiddag paa Raadstuen. Aarhuus Sundheds-Commission den 26de Juli, Nielsen, Formand«. Og Dagen efter: »Fra den 26de Juli Middag Kl. 12, til den 27de Juli, Middag Kl. 12, ere af nye Choleratilfælde anmeldte 7, Døde 3. Af de anmeldte ere 3 under Behandling i Sygelocalerne i Realskolen, Resten i Privathuuse. Med de igaar anmeldte og det den 19de Juli indtrufne Tilfælde er saaledes ialt anmeldt 13, hvoraf ere døde 6«. Undertegnet som ovenstaaende.

Udover disse officielle Meddelelser indeholder Avisen intet om Epidemiens Forløb. Fra den nedsatte Kommission advares imod at spise umoden Frugt, og der rettes Anmodninger om at hente Koleramedicin paa Apotekerne, som faas i afmaalte Portioner, og smarte Handlende averterer med Koleracigarer til 3 Sk. pr. Stk. Hotel Royal meddeler, at den tilrejsende Kolerapatient ikke har boet der, medens Hotellet, hvor han har boet, meddeler 2 Lægers Erklæringer om, at der intet risikeres ved at bo der. Mest iøjenfaldende er maaske de betydelig flere Dødsannoncer, som, hvor Koleraen har været Aarsagen, næsten alle oplyser, at Døden indtraf efter saa og saa mange Timers Forløb. Ialt indtraf 336 Tilfælde med 213 Dødsfald, og Byen havde dengang ca. 9000 Indbyggere. Epidemien varede til hen i Oktober.

Der blev nu for Alvor taget fat paa at forbedre de sanitære Forhold, hvilket ogsaa var haardt tiltrængt. Den første Ændring gjaldt Byens Svinehold. Den er dateret 8. September 1853 og lyder: »Der blev af Borgerrepræsentantskabet taget den Bestemmelse, at da Oversundhedscommisionen her i Byen har forlangt, at alt Svinehold under nuværende Cholera-Epidemi skal ophæves, og Sundhedscommisionen i Henhold hertil har i Forening med Communalbestyrelsen idag taget den Beslutning, at alle heri Byen opstaldede Svin inden 8te Dage fra Dato skal være udført fra Staden, er der til Afbenyttelse for vedkommende Sviinehollere anviist en Møddingplads udenfor Stuudsgadeport, en ditto udenfor Vestergadeport og under Forudsætning af at 3die Dragon-Regiment indrømmer saadant, den vestre Ende af den Plads, Regimentet har til Brug udenfor Vesterport, og da der i Forbindelse hermed er taget den Beslutning, at disse Pladser skal forsynes med et Rækkeværk, som Magistraten har anmodet Repræsentantskabet om at foranstalte opført, til hvilken Ende Borgerrepræsentanterne Tømmermester Andersen, Giæstgiver Erichsen og Bager Petersen blev overdragne paa billigste Maade for Communens Regning at foranstalte det hertil videre fornødne«. En anden Vedtagelse gaar ud paa, at Svinehold og Opsamling af Svineføde i Aarhus forbydes, »og dette maatte ikke holles nærmere end 200 Alen i Afstand fra Vejen bag om Byen; under Mulct eller anden Straf, ifølge Amtets Ordre«. Desuden blev der iværksat Dræning til Afledning af skadeligt Vand og givet Ordre til, at to Gange ugentlig skulde Skraldevognene fjerne Fejeskarn, og Rendestenene skylles, samt at Renovationsforholdene skulde forbedres.

Foruden Koleracigarerne anbefaledes et andet ufejlbarligt Middel mod Kolera, som helbredte alle, der var angrebne, og sikrede mod Smitte. Det var »Staeven's Anti-Cholera Ringe« af »aldeles reent Sølv«, og en Ring var tilstrækkelig, men det var dog ikke til Skade at bære flere. Og Goldbergerske Kæder og Øremagneter var ogsaa fortræffelige, selv om de ikke

direkte havde nogen Virkning overfor Kolera, saa trængtes der jo til alt, som kunde fremme Sundheden. Derfor meldte sig ogsaa Gjordemoderen, som skriver: »Efter fuldendt Examen og erholdt Tilladelse som practiserende Gjordemoder anbefaler jeg mig med Alt til Faget henhørende, saasomt Aareladning, Kopsætning m. m. En god og kjærlig Behandling skal stedse være mit Formaal. Min Bopæl er paa Aagaden Nr. 305. Nicoline Nielsen.

Onde Aar.

Et Andragende til Kongen 1784

meddelt af Sigurd Kristensen.

Der skulde for halvandet Hundrede Aar siden — og i samtlige Aarhundreder forud naturligvis — ikke ret meget forkert Vejr til, for at Høsten skulde slaa saa meget fejl, at der blev Misvækst og delvis Hungersnød. Dertil bidrog selvfølgelig først og fremmest, at Jorden var uren og ingen eller saa godt som ingen Gødning fik, men den sene Saaning, baade Foraar og Efteraar, gjorde jo ogsaa sit.

Angaaende Saaningen er det betegnende, at en Ridefoged i et Brev til sit Herskab, dateret 23. Maj 1785, kan skrive saaledes: »Bygsæden til Karmark er lagt sidste Onsdag, og i Torsdags blev noget deraf saaed til Scheirn. Resten skal saaes næste Onsdag.« — Den Bygsæd kommer ikke til at hilse paa Foraarsfugtigheden, og naar Rugen om Efteraaret blev lagt i Jorden tilsvarende sent, er det intet Under, at Bønderne omkring første Juni kan komme ud for at maatte pløje deres »Rugland« om og saa Byg i Stedet for.

Om daarlige Aar i hine Tider foreligger der en Mangfoldighed af Udtalelser. Ridefogedernes Indberetninger til deres naadige Herskab er fulde af dem, men da der vist raader en udbredt, dog ikke altid berettiget, Mistillid til Ridefogedindberetninger, vælger jeg at illustrere disse onde Aars Art ved at gengive et Brev fra et fornemt Herskab, stilet til Kongen. Brevet er undertegnet: E. W. Friis og C. S. W. Friis, og

det skal sige Erhardt Wedell Friis og Hustru Christine Sophie[1]).

Til Kongen.

Ingen af Deres Kongelige Mayestæts Undersaatter fra dend høyeste til dend usleste Fattige i Deres Maiestæts Riger og Lande er der som jo med Os i dend største kierlige Ære-Frygt og dybeste Underdanighed kiender og erkiender Deres Maiestæts ømme og milde Omsorg for dem ei allene som dend mest milde Regent til at beskierme dem, men som dend ømmeste Fader til at have Medlidenhed i deres Nød. Dette giør Os derfore og saa dristige at andrage dend storre Nød, som alle deres Maiestæts troe Undersaatter paa Landet, i Aarhus Stift især ere bestædde i ved forrige Aars heede Tyrke og deraf fulgte store Misvæxt baade paa Korn og Foder.

At beskrive samme saa jammerlig, som dend virkelig er, er ikke mueligt, og vi begge aldrende og de ældste paa Vore Godser kand ingensinde mindes dend, thi det er ei allene Hunger for Brød, men Fodermangel for Kreaturerne, der trykker og presser Taarerne af vores og andre de Nødlidendes Øyne og betager alt Haab og Mod baade for nærværende og efterkommende Tiider. — Dog Deres Kongl. Majestæts dyrebare, Faderlige og kierlige Hiertelaug for bedrøvede og i Nød bestædde Undersaatter her i Stiftet giør Os saa dristige allerunderdanigst og i børnlig Tilliid at tilkiendegive Vores og Landmandens værende usle Tilstand baade Hosbonder og Bønder saaledes som dend virkelig er for alle.

Forrige Aar er ei aulet hos endeel saa meget Rug, som der blev saaet, og de bedste har ei aulet dobbelt, nogle enkelte høyeste 3 Fold.

Bonden har altsaa maattet overalt kiøbe sit Sæde Rug og hente det 10 à 12 Miile (borte) i Schivehuus

[1]) Grev Erhardt Wedell (1710—86) blev 1743 gift med Grev Christian Frijs' ældste Datter, Comtesse Christine Sophie (1713—87), der overtog Grevskabet Frijsenborg ved Faderens Død 1763; hendes Mand fik Tilladelse til at kalde sig Erhardt Greve Wedell Frijs.

og endeel af Lundenæs og Bouling Amter (hvor de ved særdeles indfalden Regn frem for heele Landet var Lykkelig) og endda betale fra 5 til 6 Rigsdaler for Tønden for at faa det tienlig.

Paa samme Maade maatte de kiøbe Skatte Rugen, siden de intet havde at levere. De fleste af Jordbrugerne har maattet kiøbe deres Rug til Brød siden Nyeaar, og de bedste kan ei nære sig til Udgang Maii.

Forrige Sommer havde alt een stoer Deel maattet kiøbe deres Føde-Rug i Kiøbstæderne, og Landet var udtømmet.

Ingen har haft noget at sælge til de Fattige, der er bleven saa mange fleere, som Bønderne af Brød-Trang har maattet skille sig ved deres Tieneste-folk, der tilligemed Huusmænd og andre Huusarme intet kand faae at fortiene, skiønt de gierne ville tiene for den bare Føde. Ja, foruden de Fattige paa Vore Godser har Vi maattet betale Extraskatten for dend 3die Deel, om nogle kunde aftiene dend i Sommer, med hvad de kand.

Vi har aldrig solgt een Tønde Korn fra nogen af vore Gaarde og tilkiøbt over 1000 Tønder Rug, men det er utroelig, hvormange Nødlidende der med ald muelig Hielp endda daglig bløder vore Hierter.

Gamle Huusarme ligger og sulter, som mand ei engang veed, men har erfaret ved adskillige Syge, at deres Sygdom har allene været af Sult.

Gaard-beboere saavelsom Huusfolk, Inderster og Tieneste-folk gaar omkring med smaa Børn Huus fra Huus i denne sær vedvarende haarde Vinter, ligger undertiiden i Sneen for at bierge noget til Livets Ophold, og de, som søges, er selv trængende.

Intet kand de faae at fortiene enten i Kiøbstæderne eller paa Landet, og hvor dyre er ikke Føden for det lidet, de kunde bierge.

Mange har forsøgt endog ved berammede Auctioner at ville sælge de fornødne Klæder af Kroppen og Dynen af Sengen, men har gaaet grædende bort med Børn paa Armene og ved Haanden, da ingen har villet eller kunnet kiøbe.

Endnu er dette haarde tilstød, at Hør-Aulingen, som

paa denne Egn ellers var i stærk Drift, forrige Aar aldeles mislykkedes, saa intet indenlandsk Hør var at lade spinde. Det udenlandske blev derved overdreven dyre, og skiønt Vi og mange Particulaire uden for Bondestanden har, i hvor dyre det end var, kiøbt og ladet spinde hver over heele Skippund endog med vidende Tab, allene for at give de fattige Quinder Fortieneste, indtil intet mere Hør i Kiøbstæderne har været at faae, har det dog lidet hiulpet.

Af saa jammerlig en Beskaffenhed er Hungers-Nøden for Almuen her i Stiftet. Hertil er nu kommen dend bestandige haarde Vinter med Frost og Snee uafbrudt paa 4de Maaned, da Sneen endnu skiuler Marken uden at see noget bart eller at noget Chreatur kand faae Føden af Marken. [Brevet er altsaa skrevet den 4. April].

Alt i 4 a 6 Uger har Bondens Chreaturer endog været dreven i Sneen, som een Dag er bortskovlet for dem og anden Dagen tilsneen.

Mos er baaren hiem i Sække at holde Liv i Chreaturerne med saa længe mueligt, og Greene nedhuggen i Skovene at pille af, men dend 4de Part af Faarene overalt ere døde af Sult og endeel af andre Chreaturer, ja og nogle Bæster. Hauren, som ei gav vel Sæden sidste Aar, har Bønderne saavelsom Herregaardene maattet give i Langhalm, og alt afbrudt Tag af Huusene, samt i Lyng, hvor det kunde bierges af Sneen, for at holde Liv i Bæsterne, som dog ere ringe, saa intet er eller bliver tilbage til Sæden, og Gud veed, hvordan Sæden vil komme i Jorden og dertil faaes, nu Vinteren endnu saa langt mod Foraar er lige haard, og hvor mange Bæster der holder Livet.

Byg-Aulen, som var det middelste forrige Aar, er gaaet bort til Føde med 1/4 Part blandet Rug.

Vi har kiøbt i Lundenes Amt og andre Stæder over 1000 Tønder Haure og ligesaa et stort Quantum Byg, men Gud veed, hvad det forslaar til de kiære Bønders Forstrekning til Sæden, og hvordan det bliver hent.

Over 100 læsser utorsken Haure og Foder har vi for egen Regning kiøbt og hentet 10 a 12 Miile fra Salling, men nogle endog de bedste Hovnings frie Bønders Bæster ere alt saa forsultede, at de ei kunde giøre

Reisen i det strenge Vinter Føre, og de, som udholdte, vare 6 Dage derom.

Til Vaarsæden 1783 har vi allerede formedelst 1782 Aars vaade Høst, der bedærvede Kornet, kiøbt og forstrakt vore Bønder (med) Sædekorn for mere end 5000 Rigsdaler, som intet har kunnet faaes af; men dette Aar vil til Føde og Sæde-Korn blive mere end dobbelt foruden det lige saa stoere Tab i vore Indtægter og Tillæg til Kongl. Contributioner, saa at det eene haarde Choc med det andet overgaar vore Kræfter ihvor ømfølelsom en god Villie og Omsorg Vi ville redde de Os betroede trængende med, og skal endnu Sæden ei blive saaet vel og dend barmhiertige Naadige Gud vil give velsignet Grøde dette Aar, saa maae der grues for dend nærværende og meere for dend efterfølgende Tiid.

De arme Bønder maatte kiøbe og betale Fourage-Haure, Høe og Halm til Cavalleriet sidste Aar dobbelt mod dend erholdte Betaling.

Føden skal kiøbes til Høsten.

For Chreaturer, Faare-Aul med Ost og Smør er det eneste dette Stifts og Egns Bønder skal have deres Udgifter af (d. v. s. til Dækning af Udgifter). I Efteraaret maatte de slagte og give bort for halv Værd af deres Chreaturer, som de forud saae, at de ei kunde føde, og det lidet, som maatte overleve, er forsultet, hvoraf skal saa Udgifterne endog til Kongen komme.

Proprietairerne og alle Jordbrugerne ere i lige stoer Nød af Fodermangel som Bonden og maae kiøbe alt Sædekorn, siden Kornet har maattet foeres bort for Mangel af Foder, og altsaa som en altiid viss Følge: Proprietairen øde, naar Bonden er øde!

Hver Dag høres Jammerskrig, der er umueligt efter Ønske at lindre, og een Bonde efter anden, endog af de bedste og dueligste frasiger sig deres Gaarde for Fodermangel, som ei er Redning for, om de end hiælpes med Brød til Føden.

Allernaadigste Konge! I saa bedrøvelig en Situation er baade vore Godser og heele Aarhus Stift.

Vi bønfalder derfore til Deres Kongelige Majestæts

Barmhiertighed i efterfølgende allernaadigste Formildelse.

1.

Om Deres Kongelige Majestæt allernaadigst ville tillade, at der til Randers, Aarhus og Horsens maatte blive frie Indførsel lige ved Deres Majestæts Hertugdømme af Rug til September Maaneds Udgang, da Priisen haabes at blive formildet for dend hungrige trængende, thi dend Priis med Fragt og Omkostninger samme kunde haves for fra Kiøbenhavn eller Siælland ville dog blive haard for dend trængende foruden dermed forbundne Vanskeligheder, og det troes tillige, at Kiøbenhavn og Siælland kand tage imod de sammestæds værende Oplage, da intet Rug kand komme dertil fra Provincerne, siden baade Kiøbstæd- og Landmanden har saa stoer Trang og Mangel, der endog vises deraf, at da endeel Bønder har søgt at faa Spøl og Mask i Kiøbstæderne til at holde Liv i deres Chreaturer med, er nu intet at faae i Mangel af Korn til Bryggen og Brænden, hvorved Deres Majestæts Consumptions Intrader endog formindskes.

2.

Om disse beklagelige Bønder maatte allernaadigst eftergives dette Aars April og Julii Quartalskatter, som hverken de eller deres Husbonder formaar at betale uden begge at ødes og gandske modløs at undergaae.

3.

Da dend stoere Brød- og Foder-Mangel giør det umueligt for Land Militcen at faa Føden paa de Stæder, hvor de skulde mynstre dette Aar, og det er lige saa umuligt at Rytter-Hestene enten kand holdes paa Foder til Mynstringen eller være i Stand dertil, om Mynstringen med Nationalen for dette Aar allernaadigst maatte eftergives, hvilket endog vilde komme Bønderne i Almindelghed til stoer Hielp at beholde Karlene til Aulingens og videre fornøden Arbejdes Bedrift, nu Vinteren saa hart og længe vedbliver, og

Gud see i Naade til os alle, at dend dog snart maatte ophøre.

Friisenborg den 4. April 1784.

Allerunderdanigst
E. W. Friis — C. S. W. Friis.

Hvad Skæbne denne saa indgaaende begrundede Ansøgning i et og alt fik, ved jeg desværre ikke. Derimod har jeg i et Brev, som Ridefogeden paa Skern, en brav Mand, der hed Svendsen, sender sit Herskab paa Gl. Estrup, fundet følgende:

»Af den Rug, som Hr. Greve Friis har forskreven uden Rigs fra, er allerede 500 Tønder kommen til Randers og skal efter Sigende leveres til Skatte-Rug for Frysenborg Bønder. Samme Rug skal ei haves ringere end 26 Mark pr. Tønde, af Aarsag at Fragt og Pram-Leje maatte betales høyere end af andre, foruden stor Lagio paa Banco Sedlers Omvexling, som Kiøbmændene sparer ved Vexeler. Bedre er det altsaa endnu at kiøbe inden Riges Rug.

Dette Brev er imidlertid dateret 13. November 1783« og er altsaa et halvt Aar ældre end Ansøgningen fra Grev Friis. Svendsens Meddelelse kan derfor, i denne Forbindelse, kun tjene til at bekræfte visse af Grevens begrædelige Oplysninger. Selv om han og Grevinden skulde være falden for den Fristelse, at fremstille Nøden større, end den maaske var, saa kan der næppe være Tvivl om, at der har været alvorlig Nød paa Færde.

Fregatten „Enighed“ i Aarhus Domkirke.

Ved M. Møller og Th. Rasmussen.

Redaktionsudvalget har fra Lærer M. Møller modtaget en Afskrift af nogle Redegørelser, der er indført i Skipperlaugets Protokol, og som giver Oplysninger om Fregatten i Aarhus Domkirke. Snedkermester Th. Rasmussen har udarbejdet en Indledning og Noter til disse Dokumenter. Vi giver Ordet til Th. Rasmussen, der har haft Lejlighed til at undersøge Skibets Indre, da det var nedtaget, dengang da Kirken sidste Gang blev restaureret under Ledelse af Arkitekt Mogens Clemmensen; han konstaterede, at der ingen Dokumenter fandtes i det. Senere, i 1935, har han i Selskab med Statslods P. Olsen fra høje Stiger igen nøje undersøgt Skibet og har derefter udarbejdet nedenstaaende Beskrivelse, der blev trykt i »Aarhuus Stiftstidende« den 3. Februar 1935.

Beskrivelse.

Skibet er ikke et Linieskib, men en Fregat; thi Kanonerne er placeret dels paa Dækket og dels i een Række paa Banjerne. Fra dette underste Dæk, hvis Porte er slaaet op, skyder i hver Side 15 og i Bov og Agter hver 2 Kanoner Mundingen ud. Paa Hoveddækket er gennem 14 Aabninger paa hver Side i Skanseklædningen anbragt Kanoner. Hver af disse Aabninger er udstyret med Billedskærerarbejde paa alle fire Sider af Kanonerne. Paa Bakken, Overdækket over Forskibet, der indefter er afgrænset af en Skanseklædning eller Rækværk findes ingen Kanoner, hvorimod der under Agterhalvdækket igen findes 5 Kanoner paa hver Side. Alle Kanonerne skal tidligere have været overstrøget med gul Maling for at forestille Bronce.

Under Bovsprydet findes som Gallionsfigur en Havfrue, hvis Hale deler sig paa hver Side af Boven. Paa hver Side af Forskibet er anbragt to Ankre, og under Sprydet hænger et Anker. Dette sidste er dog vist ophængt som Symbol paa Haabet eller hentyder til St. Clemens. Over hele Dækket er spændt et Sikkerhedsnet for at opfange, hvad der falder ned: Matroser, Tovværk, brændende Sejl o. lign. Paa hver af Skibssiderne hænger Falderebstrapper. Agterude findes »Chefens Kahyt den høje«. Ud for Hoveddækket ses i Agterspejlet en Række Vinduer, ialt 7, og disse fortsættes med to Vinduer paa hver Side i smaa karnapagtige Udbygninger, hvorfra der er Udkik til Langsiden. Over alle disse Vinduer løber i Flugt med Halvdækket et udbygget Galleri, hvis Skanseklædning er smukt udstyret med gennembrudt Snitværk. Midt for Agter i dette Galleri er anbragt en oval Plade med Skibets Navn »Enighed« og paa hvert Hjørne findes en stor Lanterne, der afsluttes af en Krone. Over Halvdækket er atter et Kommandodæk, der agterude er forsynet med 7 Vinduer og øverst afsluttes i hele sin Bredde af et særdeles fint lille Stykke Billedskærerarbejde, forestillende 2 liggende Engle, der i den ene Arm bærer hver sin Basun, mens den anden Arm er hævet mod et rundt Midterskjold, der nu er rødmalet, men muligvis tidligere har baaret et Monogram. Over Skjoldet er en Krone, dog ikke den danske Kongekrone. Det hele er omgivet af pynteligt Ornamentik. Nederst paa Agterspejlet, paa begge Sider af Roret læses nu: »Repareret og I Stand Sat af Schiper Lauget i Aarhus 1816« samt Aarstallet 1720.

Den svære Rig med de store Mærs og Rebstiger har et Utal af Liner og Blokke m. m. og synes ikke at mangle den mindste Enkelthed. Fra Stortoppen hænger en lang Vimpel, og Splitflaget vajer fra Spryd og Gaffel.

For at give et Begreb om Skibets Størrelse anføres de vigtigste Maal. Skroget maaler fra Gallionsfigur til Agterspejl 2,65 m og Bredden er 0,65 m. Fra Køl til Stormastens Top er 3,52 m, og Flagknappen er her 3,07 m over Dækket.

Historie.

Paa Spørgsmaalet: Hvorfra stammer denne smukke Fregatmodel svarer Hertel[1]) med at fortælle »det almindelige Sagn i Aarhus«: Et fransk Skib fra Toulon, der var paa Vej til St. Petersborg, havde Modellen ombord; den var bestilt af Czar Peter (1689—1730), der havde besluttet at bygge den russiske Flaade efter dens Forbillede. Men Skibet strandede paa Skagen, hvor der i 1720 blev holdt Auktion over, hvad der var reddet af den kostbare Ladning. En Del Sømænd fra Aarhus var rejst til Skagen for at købe et eller andet af Ladningen, men ved Modellens Fremstilling blev Borgerne Liebhavere til den, og 10 af dem blev enige om at købe den for at forære den som en Prydelse til Aarhus Domkirke.[2])

Saavidt det ubekræftede Sagn, hvis Angivelse af Toulon som Fregatmodellens Hjemsted der ikke er nogen Grund til at tro paa.

Om dens Ophængning i Domkirken og dens senere Skæbne har vi derimod paalidelige Oplysninger, navnlig hos Schive og i Skipperlaugets Protokoller.

Peder Pedersen Schive, Underdegn ved Domkirken († 1736), skrev ca. 1730 en Bog om Aarhuus Dom Kirkes Antiquiteter og Indschriptioner. Da Originalen var bortkommet, blev den afskrevet efter en Kopi og efter Magistratens Befaling forøget af Christian Cramer[3]) 1752. Af Cramers haandskrevne anden udvidede Udgave af Schives Optegnelser bevares et Eksemplar i Statsbiblioteket, et andet i Domkirken. Slutningen af Bogen, S. 152—170, er tilføjet af Cramer, alt det foregaaende er formodentlig Afskrift efter Schive; vi kan ikke nu vide, hvad Cramer kan have indskudt, men det er dog sandsynligt, at en Notits paa S. 127

[1]) Beskrivelse over Aarhus Dom- og Cathedral Kirke 1810. II, 128.

[2]) Jeg har gennemgaaet Auktionsprotokollerne fra Skagens Distrikt i Aarene omkring 1720, men har intet fundet, der bekræfter Sagnet.

[3]) Regne- og Skrivelærer, f. i Haderslev $^{20}/_{2}$ 1699, d. i Aarhus $^{24}/_{1}$ 1764, kendt som Forfatter af Cramers Regnebog. 1737 blev han optaget i Skipperlauget og blev senere Laugsskriver. Degn ved Domkirken 1741—64.

maa stamme fra Schive og altsaa være nedskreven ca. 1730 kort efter den omtalte Begivenhed. Den lyder:

»Anno 1720 til Pintze Fæst er foræret af eftermeldte 10 Borgere: Søren Park, Hans Engelbretsøn, Søren Prange, Zønnich Hans:, Las Vissing, Søren Christensøn, Johannes Hansen, Broder Poulsen, Søren Knudsen, Anders Laursøn og 2de unge Karle Anders Toldskriver og Peder Nielsen Fynboe, et smukt Skib, 4 Al. langt med sin Udtakling og Rustning som et Orlog Skib. Samme Skib er giort i Dyn-Karken af en Mester og er en Facon af et Orlog Skib, som der blev bygt og var berømt for en Mester Seiler.«

De 12 Giveres Navne blev i Følge Skipperlaugets Protokol (se Side 92) malet paa begge Sider af Kølen og agterpaa, og det blev ophængt under en af Hvælvingerne i søndre Korsfløj.

To af dem var Medlemmer af Skipper-Liig-Færds-Lauget i Aarhus, nemlig Johan Hansen Boxlund, Sejlleger (optaget 2. Marts 1718) og Zønnich Hansen, Guldsmed, der var Hossidder 1719. Men det er ikke Lauget som saadant, der har ladet Modellen ophænge.

Det var først, da Fregatten var bleven ramponeret og trængte til at istandsættes, efter at den havde hængt næsten 50 Aar i Domkirken, at Skipperlauget tog Affære og tilbød at restaurere det; herom gives der udførlig Besked i Laugsprotokollen, der paa den Tid blev ført af den yngre Cramer, Hans Christian, der var bleven Laugsskriver 1774 og beholdt dette Hverv til 1794.

Vi giver nu Ordet til Laugsskriveren:[1])

Anno 1780 d. 25. Maji, da Sr. Niels Mortensen var Oldermand og Hossidderne Hans Christian Reebslaaer, Jens Andersen Agerup, Hermann Hegtmann, Hans Jacob Frank, blev det Skib, som nu hænger i Dom-Kirken og er 4 Alen lang med sin fulde Udtakling og Udrustning ophængt, hvor det nu hænger, under Canoners og Trompeters Lyd. Det skal være bygt som en Modell efter et fransk Orlog-Skib, som var berømt paa den Tid for den beste Sejlere og blev bygt i Dynkarken. Denne Modell blev kjøbt og foræret til Dom-Kirken af efterfølgende 10 Mænd[2]) og

[1]) Efter Lærer M. Møllers Afskrift af Protokollen.

[2]) Skriveren har glemt at medregne de to unge Karle, hvis Navne dog anføres nedenfor.

det Aar 1720 til Pintze-Høitiden, Deris Naune stod Agter paa og paa Kjølen før det blev nedtaget og af os repareret og ere: Agter paa: Johan Hanssen Buxlund, Søren Christensen Samsing. Paa Kjøllen: Søren R. Pave, Hans Engelbretsen, Søren I. Broge, Sønik Hansen Buxlund, Las N. Vissing, Broder Poulsen, Anders Andersen, Søren Knudsen, Anders Laursen, Peder N. Fynboe Ao. 1720.

Kirken var i de foregaaende Aaringer udvortes istand sat muuren over alt repareret nye Vinduer indsat og nyt Spiir paa Taarnet som blev færdig og Kokken opsat 1775 d. 27. Octobris. Kirken blev da og udvortes pyntet, Og da Lauget for hen under forrige Kirke-Værge Frans Henrichsen havde tilbuddet sig at reparere og i Stand sætte ermeldte Skib, blev dem det nægtet, med mindre de ville betale til Kirken for dets Needtagelse 50 Rdl. hvilket blev anseet for ubilligt; Men da Kirken indvortes meere og meere blev prydet, tilbød da værende Kjerke-Værge Sr. Jens Antonichen skrivtlig Lauget, at de maatte needtage

De indskydendes Navne:	Rdl.	ß	₰
Hans Christian Pedersen	1	— 0	— 0
Jens Larsen Molboe	1	— 0	— 0
Rasmus Pedersen Weilbye	1	— 0	— 0
Jesper Bagge	1	— 0	— 0
Erich Müller	1	— 0	— 0
Jens Larsen Hasle	1	— 0	— 0
Christen Hansen	1	— 0	— 0
Anders Fløystrup	1	— 0	— 0
Willads Willadsen 1 Rdl., Frans Wæssel 1 Rdl.	2	— 0	— 0
Jens Pedersen Kudsk 1 Rdl., Chr. Rasm. Saade 1 Rdl.	2	— 0	— 0
Dines Nielsen og Niels Eskildsen hver 1 Rdl.	2	— 0	— 0
Jens Halling og Anders Gyde hver 1 Rdl.	2	— 0	— 0
Hans Jacob Franch	1	— 0	— 0
Niels Mortensen Malling	2	— 0	— 0
Jens Agerup og Hermann Hegtmann hver 2 Rdl.	4	— 0	— 0
Niels Wormstrup og Jens Ped. Grønbech hver 2 Rdl.	4	— 0	— 0
Simon Assendrup og Rasmus Todbergs E. hver 2 Rdl.	4	— 0	— 0
Jens Raae og Jørgen Christensen hver 2 Rdl.	4	— 0	— 0
Søren Ditlevsen og Wilhelm Berg hver 2 Rdl.	4	— 0	— 0
Jørgen Bernt og Joh. Thom. Snell hver 3 Rdl.	6	— 0	— 0
Knud Abel og Niels Joh. Drejer hver 4 Rdl.	8	— 0	— 0
Søren Michelsen og Michel Fohg hver 4 Rdl.	8	— 0	— 0
Laurs Jørgensen	4	— 0	— 0
Anders Agerup	6	— 0	— 0
Jens Holm	2	— 0	— 0
Kield Iversen	10	— 0	— 0
Summa...	83	— 0	— 0

Mynsterskriver Nørlem havde skrevet sig for 2 Rdl., men da de vare tilovers ville han ej modtage dem tilbage, men gav dem til fatig Bøssen, hvor de og blev indlagte og til fatige givet.

Skibet, naar de ville lade det igien sætte i Stand, hvilket Lauget og lovede paa Condition, at Kirken igjen lod det ophænge, der hvor det nu hænger og kand sees af hvad Kirke Dør mand indkommer, da det førhen hængte midt vejes hvor det nu hænger mod den Syndre Kirke Dør. Der blev da ved Laugs-Samlingen 1780 d. 27. Jan. gjort Proposition dertil ; som meldt, ; at Kirke Værgen Sr. Jens Antonisen og det skrivtlig ved en Skrivelse af 26. Jan. a. ejusdem hvilken blev læst for heele Lauget og besluttet at enhver skulle tegne sig for hvad han ville give til Lauget, som og skeete, hvorpaa Sr. Kield Iversen paatog sig at bestyre det i samsluttelse og derover holde Regning, som han og gjorde og til sidste Laugssamling indleveerte General Regning over dets Bekostning med paategnet Qvitteringer fra Enhver. Og af same kan sees, hvem der nu har bekosted dets Istandsættelse, og hvad det i Alt har kostet og her nu skal anføres til Efterretning for Efterkommerne. (Se nedenfor).

Udgivt.

Efter enhver anført Persons Regning hvilken til lige med Hoved Regningen henleges i Laden. —

		Rdl.	℔	ß
Nr. 1.	Peder Stæhr for Udtakling og Sværte til Skibet	20	— 1	— 8
- 2.	Christian Bruun Mahler for sit Arbeyde	20	— 3	— 0
- 3.	Niels Johansen Drejers Regning	11	— 0	— 0
- 4.	Christian Hansen Drejers Regning	3	— 0	—11
- 5.	Søren Heurings Regning	2	— 3	— 8
- 6.	Niels Hjørnings Regning for Kjæden at blanke	1	— 2	— 8
- 7.	Simon Klejnsmeds Regning	3	— 4	— 2
- 8.	Hans Christian Reebsl. Regning	2	— 4	— 8
- 9.	Henrich Krull Glarmester Regning	1	— 4	— 8
- 10.	Laurs Jørgensens Regning	2	— 4	— 0
- 11.	Anders Michelsen Snedkers Regning	1	— 2	— 8
- 12.	Matthis Billedhuggers Regning	3	— 3	— 8
- 13.	Kield Iversens Regning	2	— 0	— 0
- 14.	Søren Boyes Regning	0	— 2	— 8
- 15.	Musicanter Petersen for Opvartning ved dets Ophængelse om Morgenen Kl. 6 foranførte	2	— 0	— 0
- 16.	Til Lissen brødrene for at hjælpe det ophængte	1	— 0	— 0
- 17.	Douceur til Poul Kloker	1	— 0	— 0
- 18.	Strøe Konen for at reenfeje bag Alteret, hvor alt blev Repareret	0	— 1	— 8
	Udgivt Summa...	81	— 2	— 5
	Indtegt — ...	83	— 0	— 0
	Overskud...	2	— 2	— 5

Saa deraf blev betalt Kiel Iversen 2 ℔ og 5 ß som hans Regning viser ham tilkom, de andre 2 Rdl. som Jens Holm havde lovet naar han saae Skibet ophængt og i Stand og nu var til Øvers gik til fattig Bøssen.

Til Afskriften har Th. Rasmussen knyttet følgende Bemærkninger:

Ved at sammenholde de i Skipperlaugets Protokol 1780 nævnte Bidragydere med Brandtaxationen fra 1771, der indeholder en Fortegnelse over de Borgere, der ejede Huse og Gaarde i Aarhus, faar man Oplysninger om flere borgerlige Erhverv og Bopæl.

Hans Christian Pedersen (Bisidder i Lauget 1780) Rebslager, Mindets nordre Side Nr. 25. Jens Larsen Molboe, Skipper, Fiskergade 290 og Brobierg Nr. 344. Rasmus Pedersen Weilby, Brobierg Nr. 327. Jesper Bagge, Seilmager, Mindets nordre Side Nr. 19. Kapellan E. Müller, Domkirkepl. Nr. 36. Anders Fløistrup, Tømmermand, Ved Aaen Nr. 231. Frans Wæssel, Kjøbmand, St. Torv Nr. 536. Jens Halling (Oldermand i Lauget 1792), Skipper, Fiskergade Nr. 298. Anders Gyde, Skipper, Middelgade Nr. 97 og Dünkarken Nr. 233. Hans Jacob Frank (Bisidder i L. 1780), Skipper, Fiskergade Nr. 283. Niels Mortensen Malling (Oldermand i L. 1780), Ved Aaen Nr. 210. Jens Agerup (Bisidder 1780), Skipper, Ved Aaen 230. Herman Hegtmann (Bisidder 1780), Skipper, Dünkarken Nr. 267. Niels Vormstrup, Dünkarken Nr. 251, Vestergade Nr. 364 og Guldsmedgade Nr. 505. Simon Assendrup, Middelgade Nr. 68. Rasmus Mogensen Todbjerg, Middelgade Nr. 113. Jens Raae, Skipper, Middelgade Nr. 52. Knud Abel, Middelgade Nr. 95, Fægyde Nr. 110. Søren Michelsen, Skipper, Graven 140. Michel Fog, Mindets nordre Side Nr. 21—22 og 33. Laurs Jørgensen, Skipper, Ved Aaen Nr. 217. Jens Holm, Skipper, Ved Aaen Nr. 227—228. Kield Iversen (Oldermand i L. 1786), Tangen Nr. 440. Mønsterskriver Nørlem, St. Torv Nr. 551. Peder Stæhr, Skipper, Fiskergade Nr. 277. Søren Henring, Kobbersmed, Møllestien Nr. 409. Simon Nielsen, Kleinsmed, Ved Aaen Nr. 178. Henrich Kruul, Glarmester, Ved Aaen Nr. 179. Mathias Sartz, Billedhugger, Middelgade Nr. 57, Søren Boye, Handskemager, Middelgade Nr. 70. Hans Petersen, Stadsmusicant, Guldsmedgade Nr. 503.

I Schives Haandskrift har Kirkeværgen Jens Antonisen[1]) i Margen ud for Omtalen af Skibet tilføjet:

»Aar 1780 d. 31. Jan., som var en Mandag, blev bemeldte Skib nedtaget, hvor det da hængte i Korsgangen henved den søndre Dør, for at repareres, da det var meget forfaldet. Samme Aar d. 25. Maj, som var en Torsdag, blev dette Skib igjen ophængt midt i Domkirkens Korsgang, hvilket skete under Kano-

[1]) Kjøbmand, Studsgade Nr. 133, Domkirkens store Velgører, døde i Aarhus d. 29. Juni 1803, 79 Aar gammel. Se Hertel: I Bd., 1. Hf., S. LXIV og I Bd., 2. Hf., S. 102.

ners Løsning og Musik fra Domkirkens Taarn, alt for Skipperlaugets Regning og Bekostning, og skal Skibets Reparation have kostet Skipperlauget 80 Rdl.«

Allerede 1802 blev Skibet flyttet tilbage til sin tidligere Plads; thi i Følge Aarhus Domkirkes Regnskaber er der d. 26. Marts efter Høie Øvrigheds Ordre til Snedker Meyer for Skibet og en lyse Krone at ophænge i Dom Kirken [udbetalt] 3 Rdl. 2 ß.

Om Reparationer oplyser Laugsprotokollen følgende:[1])

»Anno 1816 den 11. Januar. Angaaende det i Kirken needtagne Skib, da var Lauget eenig om at bekoste samme istandsat, paa de Vilkaar, at det blev tilladt at ophænge samme i Korsgangen paa det Sted lige for Koret hvor det fra de ældre Tider har været ophængt.«

Videre hedder det den 15. Januar 1817:

»Betræffende det til Reparation nedtagne Skipperlauget tilhørende liden Linie-Skib, da er det efter dets Istandsættelse af Aarhuus Domkirke Directeurer tilladt at dette for bestandig maa blive hængende i Kirkens Korsgang, hvor det forhen haver hængt. — Det anmærkes til Efterretning, at Rebslager Johannes Frederichsen og Mogens Gulmann uden Betaling har leveret nye Takelage, og Seiglmager Kempel nye Flage, Skibsbygmester Bonne Bonnesen forfærdigede alt hvad til Skibsbygningen henhøre, og Smed Jens Frandsen det fornødne Smede-Arbeide; Alt uden nogen Betaling.«

Og saa om Efterspillet:

»Anno 1821 den 22de Februari blev foranstaltet af dette Aars Oldermand Thomas Skibye med Hossiddere en Samling i hans Bopæl i andledning af et Brev fra Skibs-Bygmester B. Bonnesen Dateret 20de Februar 1821 og hvilket brev efter Hr. Bonnesens Forandstaltning blev leveret Oldermanden af Byens Politibetjentere Funck og Tanck. — Brevets indhold var betræffende en af Hr. B. Bonnesen under 13de Febr. d. A. tilstillet Regning stor uspessificeret den Summa 60 Rigsdaler som han formente at have tilgode hos Lauget for en Reparation paa Skibet i Domkirken fra Aaret 1816 og om hvilken gield Laugets Bestyrer stedse har været uvidende om og paa denne Grund benægtede sammes Betaling, derimod findes anført i denne Protocols 68de Pagina at benævnte B. Bonnesen ved Laugs-Samlingen den 15de Januari 1817 har med flere Laugsbrødre tilbudet at forfærdige sit Arbeide ved Skibet uden betaling. —

[1]) Trykt efter Afskrift af M. Møller.

Laugets Oldermand benævnte Hr. Thomas Skibye og Hossiddere anmodede Hr. B. Bonnesen at give Møde hos ham for i Mindelighed at beendige[1]) denne Sag, og blev endvidere til mulig oplysning sammenkaldet Hrr. Caspeller som Oldermand i Aaret 1815 Hr. J. Wennemose som Oldermand for Aaret 1816 i hviis Tiid denne Reparation paa Skibet er skeet, tillige mødte efter tilsigelse og Venskabelig anmodning Hr. Seglmager Kempel, Rebslagermestrene Friederichsen og Guldmann, Skipperne Johs. Nielsen, Peder Skausen og Styrmand H. P. Seiersen. — Hr. B. Bonnesen mødte ved Samlingen og blev den omtvistede Regning(s) afgiørelse eftergivet Lauget paa Vilkaaer at hans Udlæg blev udbetalt 10 er X Rigsbankdaler Sedler, hvilke da blev ham betalt. —«

I 1862 ser man det Særsyn, at Lauget ikke er klar over længere, hvorvidt Lauget ejer dette Skib eller ikke, og det sender i denne Anledning en Forespørgsel til Kirkeinspektionen. — Senere meddeles, at Lauget har faaet Svar og skrevet igen, men hvad der har staaet i disse Noter, ties der fornemt med.

Paa en lille Seddel, som var indklæbet i den ældste Laugsbog stod følgende:

»Skibet blev ophængt 1720.

Repareret	1780	og kostede	81	Rdl.	2	ß	5 ₰
og af Kirkeinspectionen tilladt at det for bestandigt maatte hænge i Korskirken.							
Repareret	1817	gratis af Laugets Medlemmer					
—	1821	kostede	10	—	0	-	0 -
—	1827	—	15	—	3	-	6 -
—	1834	—	9	—	0	-	0 -
—	1840	—	15	—	4	-	0 -
—	1842	—	9	—	3	-	0 -
—	1859	—	14	—	0	-	0 -
			155	Rdl.	0	ß	11 ₰«

Skønt Kirkeinspektionen (i 1780) havde tilladt, at Fregatten for bestandig maatte hænge i Korsskæringen, blev det under Hovedistandsættelsen 1867—71 flyttet hen i Korets nordre Sideskib, hvor det hænger den Dag i Dag. Paa denne mere beskedne Plads er det aabenbart mindre udsat for Overlast end dengang, det hang i Korsskæringen og maatte repareres med korte Mellemrum.

[1]) Afslutte.

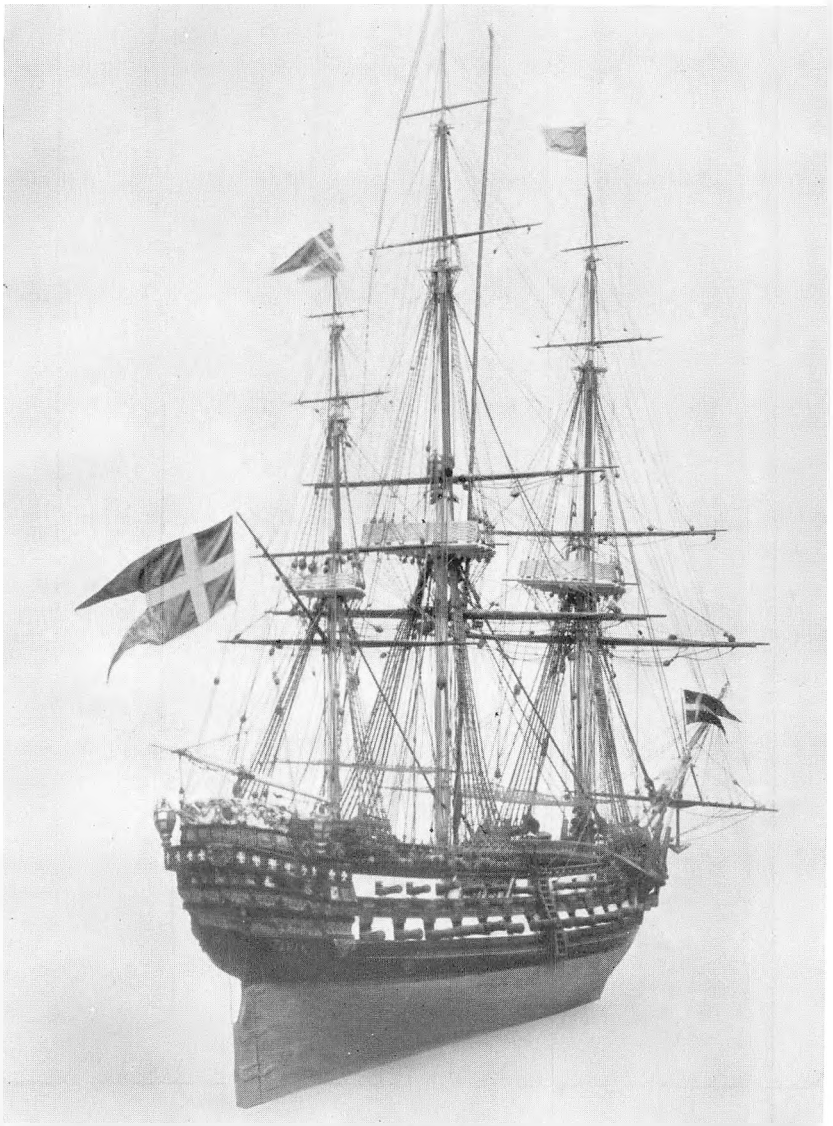

Fregatmodellen i Aarhus Domkirke.

Fotograferet, da den sidst var nedtaget.

Fredslund fot.

Biskop Gunners Mindesten
i Øm Klosters søndre Klostergaard.
I Baggrunden Mossø og Højderne mod Syd.

Biskop Gunners Mindesten.

Af Ejler Haugsted.

Der er i 1938 bleven føjet et nyt Led ind i den Kæde af Velgerninger, der knytter Forbindelse mellem Øm Kloster og Mennesker, der, grebne af Stedets Stemning og opfyldte af de Minder, det vækker, træder hjælpende til og til Glæde for de mange besøgende og til Opmuntring for os der arbejder der, har fremmet Undersøgelserne og bidraget til Grundkøb, Opførelse af Huse og Udformning af Ruinparken.

Uden at glemme nogen af vore andre Velgørere vil jeg gerne have Lov til at fortælle lidt om den Gave, vi fik sidste Sommer, Mindestenen for Biskop Gunner.

I Foraaret 1935 fik jeg et Brev fra Forstander Kr. la Cour Pedersen, Skibelund Efterskole; han takker for Smidts og Isagers Vejledning, som jeg havde sendt ham, og tilføjer, at den lille Bog har givet ham et Fingerpeg. Han havde nylig faaet Brev fra Digteren Thor Langes Enke, Natalia de Protopopof; den gamle Dame havde paa den dobbelte Mindedag d. 21. Februar, der baade er hendes Bryllupsdag og hendes Mands Dødsdag, skrevet til ham og bedt om hans Medvirkning til Rejsning af et historisk Mindesmærke, som skulde være det sidste Led i Rækken af de Mindesten, Thor Lange havde sat; hun havde sluttet med, at hun gerne vilde have en Idé.

Nu fortsætter jeg med la Cour Pedersens egne Ord: »Nu har jeg faaet den Tanke, at Biskop Gunner, der efterhaanden i min Bevidsthed er bleven et smukt og værdigt Sidestykke til Biskop Absalon, kunde maaske faa en mere fremtrædende Plads i vor almindelige historiske Bevidsthed, naar der blev rejst et Mindesmærke for ham enten i Øm eller i Viborg. Jeg vil

saa nødig, at Øm Kloster skal blive overbetonet af Skeletter og Strid om Klostergods, som vi nu kun kan have forbeholden Interesse for. »Cara Insula« maa have mere menneskelig gribende Mindedrag frem, hvis det skal blive et Sted, hvor den historiske Sans kan vækkes og styrkes. Viborg har jo Fortids Præg nok, og det kan godt være, at der vil blive stærkere Virkning over et Mindesmærke i Øm.«

Efter at jeg havde faaet Tilslutning til la Cour Pedersens Tanke i Historisk Samfunds Bestyrelse, skrev jeg, at vi med Tak vilde tage imod en Mindesten for Biskop Gunner. Han underrettede saa Fru Lange, der svarede: »En Mindesten for Abbed Gunner i Øm Kloster passer mig saa udmærket, og jeg takker Dem inderligt for denne Plan, som jeg modtog med Glæde og saadan, at den efter min Bortgang kan udføres med Deres venlige Hjælp. — I mine lykkelige Dage havde jeg saa ofte dejlige Samtaler med min kære Mand om dansk Kunst og gamle historiske Steder, og tænk, han fortalte mig med stor Interesse om Øm Kloster og Abbed Gunner som Videnskabsmand og Valdemar Sejrs Raadgiver.«

Derefter skrev jeg til Fru Thor Lange og takkede hende paa Samfundets Vegne. Fruen bekræftede derpaa sin Gave og tilføjede: »Jeg haaber, at mit Ønske efter min Bortgang kan blive opfyldt, og Mindestenen for Abbed Gunner i Øm Kloster rejses.«

Det var hendes Tanke, at Niels Skovgaard, Mesteren for Magnus-Stenen i Skibelund Krat, skulde udføre Mindestenen i Øm; men han undslog sig paa Grund af sin høje Alder og henviste til sin Brodersøn Johan Thomas Skovgaard, der paatog sig Opgaven.

Hr. la Cour Pedersen kom til Øm og var med til, sammen med Arkitekt Smidt, Dr. Isager og Historisk Samfunds Bestyrelse, at bestemme, at Stenen skulde rejses midt i Søndre Klostergaard. Da Sagen saaledes var lagt til Rette, hvilede den indtil Fru Langes Død i 1937.

Ægteparret Langes trofaste Veninde, fhv. Overlærerinde Frk. Anna Krarup, paatog sig derpaa at udføre den afdødes sidste Vilje; Johan Thomas Skovgaard

skaffede Granit og udarbejdede en Skitse, der efter en elskværdig Forhandling blev udformet til en Arbejdstegning, der fandt fuld Tilslutning hos vor Bestyrelse.

I Løbet af Vinteren og Foraaret 1938 blev Kunstnerens Værk formet i Granit af Stenhuggerfirmaet H. og J. Larsen. I Slutningen af April blev Stenen pr. Lastbil kørt direkte til Øm Kloster, hvor Mindesmærket blev rejst af Murermester Oskar Mikkelsen i Ry under Tilsyn af Kunstneren.

Der er god Grund til at takke alle, der arbejdede med paa Virkeliggørelse af Fru Langes Tanke, fordi alt gik planmæssigt og smertefrit.

Afsløringen af Mindesmærket fandt Sted ved Historisk Samfunds Sommermøde paa Øm Klosters Tomt Søndag den 29. Maj 1938.

Inden Mødet samledes en indbudt Kreds i Klosterhuset, hvor Formanden, Bibliotekar Ejler Haugsted, bragte en varm Tak til Skanderborg Amtsraad, til Pengeinstitutter, navnlig i Skanderborg, og til Venner af Øm Kloster, der havde gjort det muligt for os at erhverve den Grund, hvor nu Fundamenterne af et stort Stykke af Klostrets Østfløj er fremdragne. Takket være denne Støtte kan vi nu fra Kirkens søndre Korsfløj gaa gennem Sakristi og Bogrum ind i Klostrets fornemste Rum, Kapitelsalen, der har været overhvælvet, og hvor Abbed Mikkels Grav, som Udgravningsarbejdets Leder, Arkitekt C. M. Smidt, vil tale nærmere om, er fremdraget.

En særlig Tak blev fra Historisk Samfund rettet til C. M. Smidt, der i 26 Aar paa Nationalmuseets Vegne har gjort det arkæologiske Arbejde og har Æren for, at der her, hvor før kun spredte Munkestensbrokker vidnede om, at man stod paa historisk Grund, er afdækket Fundamenter af et af Landets store Klostre; endvidere har Arkitekten for Samfundet anlagt Danmarks første Ruinpark som Ramme om Fundamenterne, der nu giver en klar Forestilling om Kirkens og Klostrets Omfang og Betydning. Samfundet staar ogsaa i dyb Taknemlighedsgæld til Dr. med. Kr. Isager, der har hævet den Skat, som de henimod 800 Skelet-

ler og Skeletrester af Middelaldermennesker udgør, og det lykønsker ham til de uventede Resultater, som hans Forskning af de sygdomsmærkede Knogler har givet.

Endelig blev der rettet en varm Tak til Kustode Anders Andersen for den værdifulde Bistand, han yder de to Forskere og for den udmærkede Maade, hvorpaa han og hans Hustru tager imod de mange besøgende og passer det vidtløftige Anlæg.

Paa Skraaningen mod Vest, hvorfra der er en herlig Udsigt over Mossø og Højderne mod Sydøst, flokkedes en Tilhørerskare paa 6—700 Mennesker omkring Talerstolen. Formanden bød Medlemmerne med Gæster velkommen til deres Ejendom og meddelte, at Mødet havde et dobbelt Formaal: der vilde blive gjort Rede for Resultaterne af de sidste Aars Arbejde, og Mindet om Klostrets berømteste Abbed, Gunner, der døde som Biskop i Viborg, vilde blive fejret ved Afsløring af den af afdøde Fru Natalie Thor Lange skænket Mindesten. Først talte C. M. Smidt om Klosterkrøniken og Udgravningen (se S. 101), derpaa Kr. Isager om Skeletfundene (se S. 117) og Ejler Haugsted om Biskop Gunner (se S. 122). Det kølige Vejr kunde ikke svække Tilhørernes Interesse; men det var i rette Tid, at der blev givet Tegn til Opbrud. Hele Skaren begav sig ned i søndre Klostergaard, hvor Frk. Anna Krarup, før Dækket blev fjernet fra Mindestenen, dybt bevæget udtalte varme Mindeord, der kom fra Hjertet og gik til Hjertet:

Det er med dyb vemodig Taknemlighed, jeg har overtaget det ærefulde Hverv at afsløre denne Thor Langes og Fru Natalie Langes sidste Mindesmærkegave til Danmark. At denne Mindestøtte er blevet rejst, skyldes Fru Thor Lange, der efter sin Mands Død følte sig inderligere end nogensinde knyttet til hans Fædreland, og da hun efter de mange Trængselsaar i Rusland tog fast Ophold i Danmark, er det vidunderligt at mindes, hvorledes hun — den russiskfødte fremmede — i smaat og stort satte sig fuldstændig ind i og levede med i alle danske Forhold. Og hvor var

hendes Taknemlighed for den Pleje og Kærlighed, hun mødte, rørende. From og ydmyg, som hun var, sagde hun ofte: »Al den Godhed og Kærlighed jeg møder her i Danmark, kan jeg takke Thor for.« — Derfor vilde hun ogsaa handle i hans Aand. Og alle ved vi, at han altid, hvor han end færdedes, havde Fædrelandet og dets Ve og Vel i sine Tanker:

»Luftens Dirren for min Farvesans
frem et Spejlingssyn af Danmark tryller,
feberhedt med Sæbebobleglans,
som den hede Hjemvé, der mig fylder.«

Han led under en uudslukkelig Hjemvé. Vandrede han paa Godset i Ukraine ved den lille Flod og hørte en Hjejles langtrukne Kalden, formede hans Tanker sig til Linier som:

»Danske Fugl, du Jyllands Hjejle,
kunde hist jeg staa,
hvor sig Hjemmets Ege spejle
tyst i Gudenaa.«

Egnen her stod hans Hjerte særlig nær. — Da han paa Ferierejse i Ægypten staar paa Toppen af Keopspyramiden, ser han — ør og træt efter Opstigningen i Sol og Hede — som i Fata-Morgana: Gudenaa, Silkeborgsøerne og Himmelbjerget, og Hjemvéen steg, saa han — i Stedet for at fortsætte Rejsen i Ægypten — tog med sin Hustru direkte til Danmark og sluttede Ferien.

Han levede i Danmarks Minder, især Middelalderens Danmark. Ogsaa Øm Kloster havde han i sine Tanker og skrev engang hjem: »Havde jeg Raad, byggede jeg gerne et lille Kapel, hvor Øm Kloster har staaet, helst paa Alterets Plads i Klosterkirken«. Det naaede han ikke; men i hans Aand er her nu rejst et Minde om den fromme Abbed Gunner, Biskop i Viborg, Valdemar Sejrs kloge og dygtige Raadgiver ved Lovgivningsarbejdet, og idet jeg her paa mine to kære Venners Vegne overgiver dette Mindesmærke til

Historisk Samfund for Aarhus Stift, vil jeg slutte med de Ord, Thor Lange i 1896 sendte mig i Brev:

»Gud Helligaand skærm Danmark vel,
ryk fremad Lysets Grænseskel.«

Paa Samfundets Vegne tog Formanden imod Mindesmærket, der ikke blot vil staa som en Pryd midt i den Klostergaard, hvor Gunner førte Abbedstaven, men forhaabentlig ogsaa vil vende mange besøgendes Tanker mod den jydske Stormand, der hjalp Kong Volmer med Lovens store Værk, og det maa ikke glemmes, at den staar her som et Udtryk for Thor Langes brændende Fædrelandskærlighed, der blev næret af Barndomsminder og Hjemvé, og for Fru Langes rørende Pietet. Det er Kunstnerens, Johan Thomas Skovgaards Ære, at han har skabt et Værk, der i sin enkle Skønhed har givet Thor Langes Tanke Form, men dog helt er hans eget og nu staar saa smukt her i Klostret; det fortjener han en varm Tak for. Sidst men ikke mindst henvendtes Takken til Frk. Krarup, der har ført sine Venners Tanke ud i Livet, og nu har gjort Rejsen herover for at afsløre Stenen; hendes følte Ord har grebet alle dybt.

Til Slut udtaltes Haabet om, at det klassedelte danske Folk maa vokse sammen igen, og at alt det, der binder, maa faa Overhaand over det, der skiller; der vil i den Tid, der forestaar — som i Valdemarstiden — blive Brug for Enighed. Danmark leve!

Øm Kloster.

Klosterkrøniken og Udgravningen.

Af C. M. Smidt.

Den, der i Aarene 1910 og 1911 gravede i Emborg og undersøgte de første murede Grave fra det middelalderlige Kloster, traf her et af Danmarks mest ensomme Steder. Den lille Landsby paa det gamle Cistercienserklosters Grund laa helt udenfor alfar Vej. Der kunde gaa Uger imellem, at man saa en Fremmed i Landsbyen. Men naar en enlig, interesseret Vandringsmand valfartede til Stedet, mødte han allerede paa Afstand Vidnesbyrd om de forsvundne Klosterbygninger. Vejene var røde af Munkestensskærver fra de gamle Mure. — Øm Klosters Tomt var blevet et Stenbrud.

Nu — i 1938 — kan det paa en smuk Sommersøndag ske, at mere end hundrede Cyklister og Automobiler finder Vej til Emborg. Unge og Gamle strømmer til for at se, hvad der i Aarenes Løb er gravet frem af det gamle Kloster, for at se de mærkelige Munkegrave og for at se de mange Fund, der opbevares i de to smaa Museumsbygninger, vi har opført: »Klosterhuset« og »Kirkehuset«.

For den, der har været med til denne Udvikling, har det været en eventyrlig Oplevelse. I Betragtning af de i høj Grad beskedne Rester, væsentlig kun Fundamenter, der var bevarede af det mægtige Kirke- og Klosteranlæg, maatte det paa Forhaand synes utroligt, at der skulde kunne skaffes Midler ikke blot til Køb af Tomten og til det store, aarelange Udgravnings- og Undersøgelsesarbejde, men ogsaa til Opførelsen af Museumsbygningerne, til Planeringen og Beplantnin-

gen og til Skabelsen af Ruinparken. Og hvem vilde ved Udgravningernes Begyndelse have tænkt sig Muligheden af, at den gamle Klostertomt skulde blive istand til aarligt at drage Tusinder af Interesserede til denne lille, beskedne Plet mellem Mossø og Gudensø.

Hemmeligheden er, at Øm Kloster, CARA INSULA, ikke alene har været et betydeligt Kloster med en mærkelig interessant Historie, men ogsaa at Klostrets Historie gennem dets første i Sandhed spændende Aarhundrede er os overleveret i en Klosterkrønike, der paa enestaaende Maade har støttet vore Undersøgelser og bidraget til Forstaaelsen af, hvad vi med Spaden i Haand har draget frem af den gamle Klostergrund i Emborgs Jord.

Selve Beretningen om, hvorledes Klosterkrøniken er frelst fra Undergang, er en eventyrlig Historie. — Uhyre Mængder af, hvad middelalderlig Klosterkultur havde efterladt sig af værdifulde Haandskrifter var paa Grund af manglende Forstaaelse gaaet tilgrunde i Tidsrummet efter Reformationen (16de og 17de Aarhundrede); men en betydelig Skat var dog bevaret og samlet i Universitetsbiblioteket i København. Saa udbrød en Oktoberaften i 1728 den frygtelige Brand, der i Løbet af tre Dage lagde to Femtedele af Hovedstaden i Aske og fortærede Universitetsbiblioteket paa Trinitatis Kirkeloft. Lykkeligvis var dog endnu en Del bevaret andetsteds, foruden at der fandtes private Bogsamlere. Mellem dem Grev Christian Rantzau, senere Statholder i Norge, som tre Aar efter den store Ildebrand, og umiddelbart før han drog til Norge, skænkede Universitetsbiblioteket nogle af sine værdifuldeste, middelalderlige Haandskrifter. Et af dem var det lille Bind, der indeholder Øm Klosters Krønike og en Skildring af Øm-Abbeden Gunner, som i 1222 blev Biskop i Viborg. En Lykke, at Biblioteket fik denne kostelige Gave saa sent som efter Branden, og en Lykke, at Rantzau dog alligevel skilte sig af med den paa saa tidligt et Tidspunkt og ikke beholdt den til sin høje Alderdom, da han — der døde 88 Aar gammel — som den besynderlige Særling, han havde udviklet sig til, i sine sidste Aar tilintetgjorde en stor

Del af de gamle Haandskrifter, han i sine yngre Aar havde samlet.

Vi vender os nu til det gamle Kloster, der som bekendt oprindelig blev grundlagt 1165 i Sminge, men sáa sig nødsaget til at flytte herfra, først til Venge, siden til Kalvø i Skanderborg Sø, indtil det endelig i 1172 havnede i Øm, hvor Klostersamfundet fandt et Sted, der egnede sig. Her byggede det lille Munkesamfund mod Slutningen af 12te Aarhundrede sin Kirke og sit Kloster, og her oplevede det en lang Række lykkelige Aar under mange dygtige Abbeders Styrelse og under godt og lykkeligt Forhold til Aarhusbisperne, ikke mindst Klostrets store Velgører, Biskop Svend. — Klostersamfundet voksede efterhaanden be-

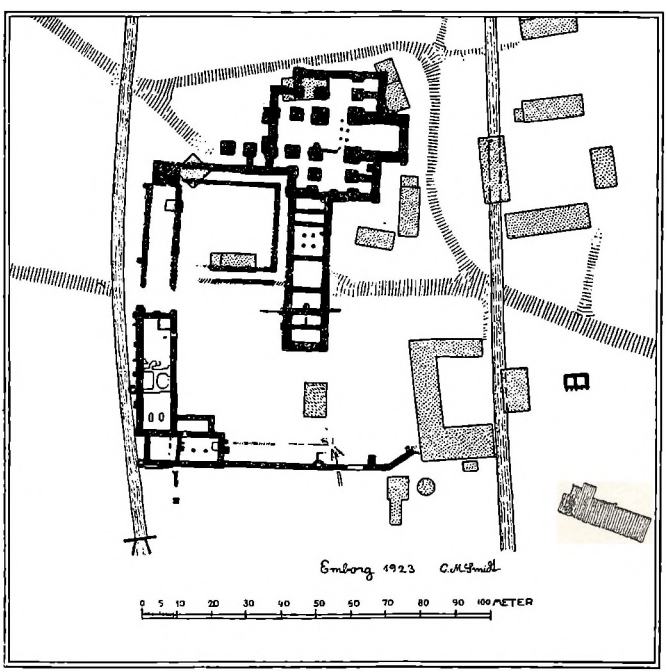

Plan af *Øm Klosters Ruiner* i Emborg. — Nord opad i Planen. — Landsbyens Huse er prikkede, Ruinerne sorte.

tydeligt, og Klosterbygningerne blev for smaa, hvorfor man i 1240erne og 50erne opførte et nyt og større Kirke- og Klosteranlæg, og det er dette Anlæg fra Midten af 13de Aarhundrede, hvis Rester vi har gravet frem paa den nuværende Landsbys Plads.

Men saa melder sig Spørgsmaalet om, hvor det ældre Klosteranlæg fra Slutningen af 12te Aarhundrede har ligget? Her kommer Klosterkrøniken os til Hjælp. Den beskriver nemlig den Grund — »omgivet til alle Sider af Vand og Moser, nær ved Skoven, mellem de to Søer Mossø og Gudensø« — som Munkene i 1172 valgte, og hvor de opførte deres Kirke og Kloster. Og denne Grund svarer nøje til den nuværende Landsbys Plads. Ganske vist findes der ikke nu nogen Skov nær Klostret, saaledes som Krøniken beskriver; men i ældre Tid var hele Emborg Vestermark dækket af Skov og endte, som nu, med en Art Aas, der skraanede jævnt ned mod Klosterterrainet.

Parallel med denne Aas og umiddelbart ved Vestgrænsen af Landsbyen løber der fra Syd til Nord en lang Sænkning, der ved Undersøgelsesgravningerne viste sig at være Resterne af en Kanal, som Munkene har gravet fra Mossø til Gudensø, og hvori vi fandt deres Sluseværk, bygget af svært Egetømmer. Det er Klosterterrainets vestre Begrænsning eller Hegn (sæptum); men et lignende, dog ikke saa betydeligt Kanalanlæg har vi konstateret 115 Meter Øst for og løbende parallelt med det vestre. De to Kanaler har begrænset og hegnet det Terrain, hvor de egentlige Klosterbygninger laa. Men foruden disse nu konstaterede Kanaler findes der jo ca. 1 Kilometer østligere den i umindelige Tider kendte, lange, snorlige Kanal gennem det lave Mark- og Engterrain. Den danner yderste østre Hegn og Begrænsning af det ydre Klosterterrain, som rummede Klostrets Udhuse og Værksteder, Haver og Tofter. — En af Kanalerne er omtalt i Klosterkrøniken. Det fortælles her, at Munkene (engang mellem 1246 og 49) af Frygt for, at Dronningens Huskarle skulde sejle gennem Kanalen Asgarth ind til Klostret for at ødelægge eller plyndre dette, spærrede denne Kanal med Stammer og store Pæle. — At der

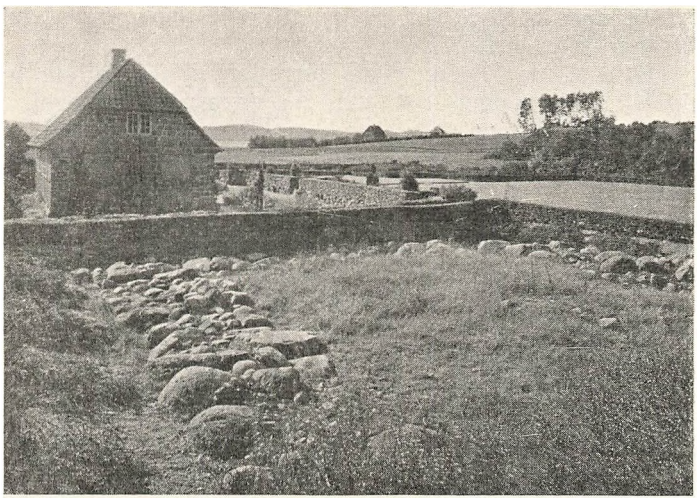

Søndre Klostergaard set fra Nord. I Forgrunden sydligste Del af østre Klosterfløjs Ruiner med »Klosterhuset« bagved. I Baggrunden skimtes Mossø.

her er Tale om en af de to Kanaler umiddelbart ved selve Klostret, kan der jo ikke være Tvivl om, og Undersøgelserne viser, at det har været den vestligste. Navnet Asgarth — Aasgaard — kan da forklares ved Nærheden af den vest for Kanalen og parallet med denne løbende Aas, hvad vi imidlertid først er naaet til Forstaaelse af, efter at Vestkanalen er konstateret gennem vore Undersøgelser paa Stedet.

Det ældre Klosteranlæg har altsaa efter Krøniken ligget paa den nuværende Landsbys Plads, nærmere betegnet mellem de to vestligste Kanaler. Men en nøjere Placering indenfor dette Omraade er ikke angivet i Krøniken, og alligevel giver en Notits i den gamle Krønike, sammenholdt med Undersøgelses- og Udgravningsresultaterne, os et tydeligt Vink om, hvor vi skal søge det gamle Klosteranlæg:

Vi hører nemlig, at skønt de nye Klosterbygninger var fuldførte og taget i Brug i 1256, og skønt en Del af den nye Kirke allerede var i Funktion 10 Aar for-

inden, kunde Højkoret og Højalteret i denne nye Kirke først indvies i 1257.

Dette strider mod, hvad der ellers i al middelalderlig Kirkebygningskunst var en ufravigelig Regel, at man ved Opførelsen af en Kirke begyndte med Koret og Østpartiet, en Regel, der udelukkende blev brudt, naar en ny Kirke byggedes umiddelbart op til og vest for en ældre Kirkebygning, ja saa tæt paa denne, at man maatte lægge den nye Kirkes Kor paa en Del af den Grund, hvor den gamle Kirke stod, og man derfor ikke kunde opføre det nye Kor, før den ældre Kirke eller dennes vestre Del var nedbrudt. — Et saadant Forhold kunde indtræde, naar den Plads, der stod til Raadighed, var for snæver til, at den nye Kirke kunde bygges helt udenfor den gamle. Men netop dette har været Tilfældet i Øm paa den ret snævre Plads »mellem Vand og Moser«. Og lige til det Øjeblik, da den nye Kirkes sidst byggede Del, Højkoret, stod fuldført, var derfor det gamle Højkor i Funktion, rummende Højalteret, Biskop Svends Grav og Klosterkirkens Relikvier, der under stor Højtidelighed blev overført til den nye Kirkes Kor Allehelgensaften 1257. — Et Vidnesbyrd om, at Højkoret er den yngste Del af den nye Kirke, har vi iøvrigt i den Omstændighed, at af de tre murede Grave, vi fremdrog i Koret, tilhørte de to det yngste Sæt af murede Grave i Øm Kloster.

Da selve Klosterbygningerne i 1256 var færdigbyggede, og Munkesamfundet overflyttedes hertil, blev, ifølge Krønikens Beretning, det gamle Klosters Sovesal indrettet til Spisesal, hvor nu det store Munkesamfunds Medlemmer igen — saaledes som Klosterreglerne krævede — kunde faa Plads til alle at spise samlede. Denne Meddelelse er af Betydning for os. Efter Reglerne skulde nemlig Spisesalen ligge i Klostrets Sydfløj. Men ved vore Udgravninger viste det sig, at der paa Sydsiden af den yngre Klostergaard kun fandtes en Korsgang, men overhovedet ikke nogen egentlig Klosterbygning. Dette mærkelige Forhold, at Sydfløjen manglede, vilde have været os ganske uforklarligt uden Krønikens Meddelelse om Indretning af

Spisesal i det ældre Klosters Sovesal, hvorved Sydfløjen i det yngre Kloster var overflødiggjort. — Umiddelbart op til denne Sovesal laa den ældre Kirkes søndre Korsarm med sine Kapeller. Et af disse Kapeller, der altsaa laa ganske tæt ved den nyindrettede Spisesal, maa efter Nedbrydningen af den gamle Kirke være blevet staaende og være omdannet til Forraadsrum (Spisekammer). Da nemlig ifølge Klosterkrøniken den fjendtligsindede Biskop Thyge af Aarhus, under et Besøg i Øm, krævede »Gæsteri« og forlangte — som en Rettighed — at han og hans store Følge skulde bespises af Klostret, men blev afvist af Abbeden, begik han Hærværk og opbrød en Dør for at tiltvinge sig Fødevarer. I Krønikens Beretning venter man at høre, at det er Døren til Forraadsrummet (cella eller cellarium), Bispen bryder op; men der staar udtrykkeligt, at det er Døren til »Kapellet« (capella). — Reglen var, at Forraadsrummene laa i Klostrets Vestfløj nærmest Sydfløjen med Spisesalen. Men da Spisesalen i Øm nu var indrettet et andet Sted, har man sørget for at have et Forraadsrum i Nærheden.

Alle Cistercienserkirker var indviede til Jomfru Maria, og Højaltret eller Hovedaltret var viet hende. Men skønt Øms Højkor og Højalter først var færdige til Indvielse i 1257, hører vi dog i Krøniken, at Biskop Peder Elafsøn af Aarhus allerede i 1246, altsaa elleve Aar forinden, bliver begravet i Øm i »den nye Kirke« foran Jomfru Marias Alter. Paa dette tidlige Tidspunkt er da et Parti af den nye Kirke ikke blot færdigt til at tages i Brug, men har allerede faaet et midlertidigt Hovedalter, indviet til Maria. Nu viser Gravninger og Undersøgelser imidlertid med den mest fuldkomne Tydelighed, at den nye Klosterkirkes søndre Korsarm og søndre Sideskib er opført før alle andre Partier af Kirken, og denne søndre Del er det da, der i 1246 af Krøniken omtales som »den nye Kirke« med et Maria-Alter. — Bispegraven laa jo foran Altret, og naar vi kunde konstatere, hvilket Alter der var det i Krøniken omtalte, var Gravens Plads givet. Det var ikke vanskeligt. Der kunde i Virkeligheden kun være Tale om

ét Alter, nemlig det, der har staaet i Korsarmens nordligste Kapel udfor søndre Sideskib, og her lykkedes det ved Gravning foran Alterfundamentet at finde Bispegraven, en muret Grav af den Form, vi gerne kalder romansk, og som har et særligt Rum til den dødes Hoved. — I alle de romanske, murede Grave ser vi regelmæssigt Kraniet af den afdøde ligge i dette Hovedrum. Men her, foran Maria-Altret, var den Døde lagt i Graven paa en saadan Maade, at hans Hoved kun naaede hen til Gravens Hovedrum, ikke ind i dette. Og netop saaledes maatte en Biskop være gravlagt, hvis hans høje Bispehue skulde faa Plads i det lille Rum, der i de andre Grave var optaget af den dødes Hoved.

Vi vil imidlertid gaa over til at omtale de sidste Aars Udgravninger. — Efter at Historisk Samfund for

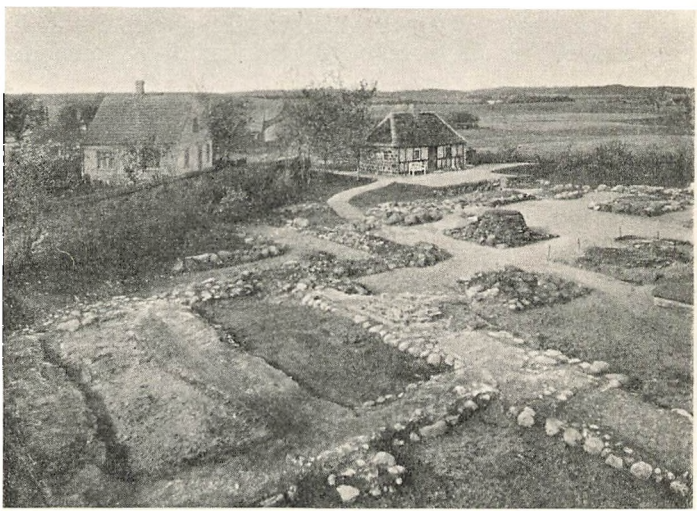

Vestligste Del af Klosterkirkens Ruiner med »Kirkehuset« (det lille Bindingsværkshus) bagved, set fra Sydøst. — I Forgrunden ses nordre Del af østre Klosterfløj, hvis nordligste Rum er Sakristiet. Derefter følger Bogstuen, og yderst til venstre et lille Hjørne af Kapitelsalen.

faa Aar siden havde erhvervet Arealet Syd for Klosterkirkens søndre Korsarm, fremdrog vi her Rester af østre Klosterfløj. Nordligst Sakristiet og den Dør, der forbandt det med Korsarmen. Syd for Sakristiet Bogstuen og Syd herfor Kapitelsalen, den Sal, i hvilken Munkene hver Morgen under Abbedens Forsæde samledes til »Kapitlet«. Den var kvadratisk, har haft 9 Krydshvælvinger og 4 fritstaaende Søjler, hvis Fundamenter var bevarede. Paa det ene af dem, det sydøstre, stod endnu en Granitsøjlebase. — Ogsaa om denne Sal hører vi i Klosterkrøniken. I September 1246 holdt den berømteste af alle Øms Abbeder, Gunner — der da gennem 24 Aar havde siddet som Biskop i Viborg — den lige afdøde Abbed Michaels Jordefærd. Ifølge Krøniken fik Michael sin Grav »i den nye Kapitelsal, der endnu ikke var opført, men kun Fundamentet var lagt« (in novo capitulo nondum edificato, excepto solo fundamento jam posito).

Denne Meddelelse er paa den klareste og mest uomtvistelige Maade blevet bekræftet ved vore Gravninger. Vi fandt nemlig i Kapitelsalen én og kun én muret, romansk Grav, og da den romanske Gravform kun anvendes i Øm Kloster indtil omkring 1260, hvorpaa den afløses af den senere (efterromanske) Gravform, uden særligt Rum til den dødes Hoved, kunde der ikke være Tvivl om, at det var Abbed Michaels Grav, vi havde fundet. Det var nemlig fast Cistercienserskik, at Kapitelsalen var Begravelsesplads for de Abbeder, der døde under deres Funktion, og ingen anden Abbed end Michael er død i det Tidsrum, her er Tale om.

Abbedgraven er fremdraget sydligt i Kapitelsalen. Den laa ret dybt, og dens nordre Væg er blevet trykket noget ind af et ovenfor liggende Fundament, der først er lagt, efter at Graven er muret. Det er Fundamentet for den sydøstre Søjle, hvis Søjlebase er bevaret, fastmuret paa Kampestensfundamentets Overflade. — Til Krønikens Meddelelse om, at Abbed Michael er blevet begravet saa tidligt under Opførelsen af det nye Kloster, at der af Kapitelsalen kun var lagt Fundamentet, kan vi da ved Hjælp af vore Gravninger tilføje, at hans Begravelse endog er foregaaet paa

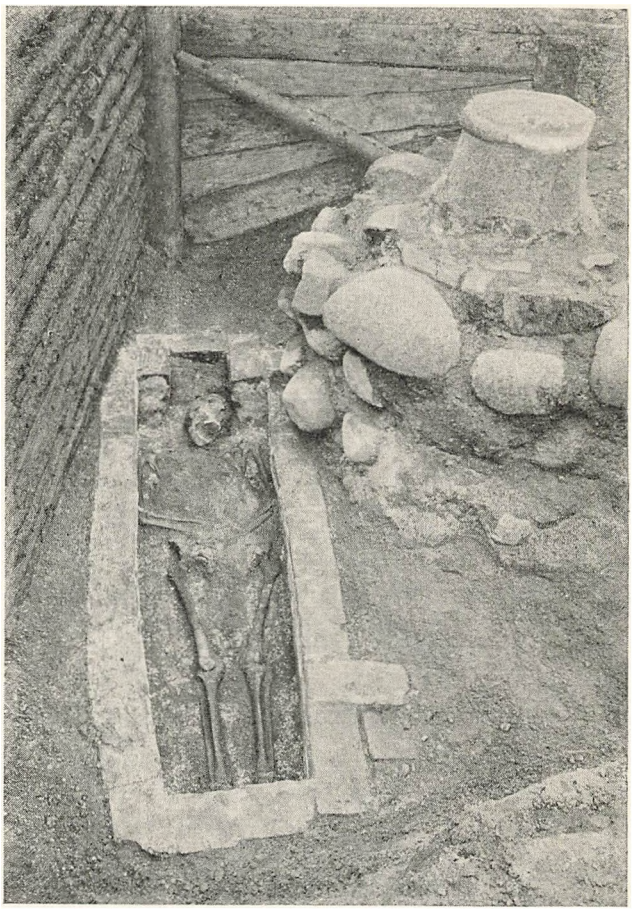

Abbed Michaels Grav i Kapitelsalen umiddelbart efter Udgravningen. — Graven er set fra Øst. — Man ser, hvorledes Søjlebasens Fundament springer frem over Gravens Nordkant.

saa tidligt et Tidspunkt, at Salens Søjlefundamenter endnu ikke var lagt. Vi har her atter et af de mange Eksempler paa, hvorledes Meddelelserne i Klosterkrøniken og Gravningerne i Klostertomten bekræfter og supplerer hinanden.

Det er ikke muligt her at fremlægge alle de mange Resultater af Gravningerne og Undersøgelserne. Aarligt gennem et kvart Aarhundrede har de staaet paa. Til Begyndelse nogle faa Dage, senere nogle Uger, indtil de, da de mest omfattende Arbejder forestod, krævede maanedlangt, aarligt Arbejde, enkelte Aar endog indtil et Fjerdingaar. Utallige Vognlæs af Jord og Fyld er kørt bort, og utallige Enkeltundersøgelser er foretaget. Det har krævet den største Offervilje fra mange Sider, ikke mindst fra Nationalmuseet, der gennem Aarene har ofret betydelige Summer paa de mangeaarige Udgravningsarbejder og paa Ledelsen af disse, ligesom Staten ved en treaarig Bevilling har støttet Museet i dette Arbejde. — Den der gennem et kvart Aarhundrede for Museet har ledet dette Arbejde, føler det som en kær Pligt at bringe Nationalmuseet sin varmeste Hyldest og Tak. Men naar vi i Dag er samlet her paa selve Aastedet, paa det gamle Øm Klosters Grund i Aarhus Stift, maa jeg med den største Beundring og Tak vende mig til Historisk Samfund for Aarhus Stift og til Samfundets Bestyrelse. Beundringsværdigt er det, hvad dette Samfund har set sig i Stand til at ofre af sine beskedne Midler, en Offervilje, der Gang paa Gang har faaet sin Belønning ved, at Samfundets Velyndere yderligere har støttet dets Arbejde i Øm.

Allerede i 1912 købte Historisk Samfund et Stykke af Tomten. Senere har det flere Gange erhvervet mere, og det er efterhaanden ikke ringe Kapitaler, Samfundet har bundet her i Øm til Køb, til Opførelse af Bygninger, til Plantning og meget mere. — Uopslidelig har Bestyrelsens Interesse været. Hvor mange Gange er dens Medlemmer ikke mødt i Øm, naar vigtige Spørgsmaal stod for. Og Bestyrelsens Formand, Bibliotekar Ejler Haugsted. Utallige er de Gange, han har tilbagelagt Strækningen mellem Aarhus og Emborg. — Hvad Haugsteds brændende Interesse, hans kloge Administration og hans friske Initiativ har betydet for Arbejdet, kan vanskelig overvurderes.

Mange har støttet os, og mange Venner vandt vi. Umuligt ikke at nævne det gamle Ægtepar Søren og

Maren Jensen, der boede i det lille Bindingsværkshus paa Kirketomtens nordre Del. Gennem næsten 20 Aar var Søren Jensen Kirkeruinens trofaste Vogter; men da han var højt i 80-erne og i 1931 ikke mere turde paatage sig Arbejdet, lykkedes det mig at overtale Anders Andersen til at søge Pladsen. Andersen havde deltaget i Oldtidsundersøgelser og -gravninger; men det var med største Betænkelighed, han turde indlade sig paa middelalderlige. »Jeg har ingen Forstand paa Middelalder«, sagde han. Men lykkeligt var det, at han lod sig overtale. — Gennem mange Aar har jeg altid selv foretaget den afgørende minutiøse Fremgravning, Rensning og Afpensling for at fremdrage de middelalderlige Grave og Skeletter; men efter Andersens Ansættelse i Øm har jeg helt overladt dette til ham. Han har ikke blot udført Arbejdet med den største Dygtighed og Omhu; men han har vist sig at have en Evne til at se, til at observere, som kun er faa givet. Siden 1931 har han fremdraget Hundreder af Skeletter og Grave for Dr. Isager og mig, paa Klostrets Kirkegaard Nord for Kirken og paa Kirkens og Klostrets Grund. Da Hans Kjær, der siden 1923 havde været en af mange skattet Foreviser af »Klosterhuset« og Klostertomten, i 1936 trak sig tilbage, blev Anderen Kustode for hele det store Anlæg.

Naar jeg har sagt, at Øm Kloster har været en eventyrlig Oplevelse for den, der har været med i Arbejdet gennem alle Aarene fra den første Dag, tænkte jeg ikke blot paa alt, hvad der her er fremdraget, og alt, hvad der her er udført, eller paa den enestaaende Korrespondance mellem Klosterkrønikens og Udgravningernes Vidnesbyrd, men ogsaa paa mine Medarbejdere og Medhjælpere, paa vore rundhaandede Venner og Velyndere og paa Samarbejdet med Historisk Samfunds Bestyrelse og dets altid utrættelige Formand, Ejler Haugsted.

Ligesom det middelalderlige Kloster i Øm har sin Historie med mange mærkelige, stærkt bevægede Kapitler, saaledes har Øm Klosters Ruiner i vort Aarhundrede ogsaa sin. En Historie, der ligeledes har mange Kapitler: Udgravningen, Udforskningen, Kon-

serveringen og Genrejsningen — forsaavidt vi da tør kalde det en Genrejsning, at vi ved Klarlægning og Afgravning, Beplantning og Indramning af det store Terrain, ved Opførelsen af de to Huse og ved her at samle, ordne og fremlægge de vigtigste Fund har søgt at genrejse Mindet om det store Kloster og gøre det forstaaeligt.

Nogle Træk af disse Kapitler har jeg søgt at opridse for Dem. Men der er ét Kapitel, som jeg ikke har berørt; det er det Kapitel, som hedder Dr. Isager, Dr. Isagers Forskning og hans Resultater.

I 1914 fandt jeg den eneste romanske Grav, der er fremdraget i Højkoret. Jeg anmodede Dr. Isager om at undersøge Skelettet for at vi kunde faa opgivet den afdødes Alder, og iøvrigt om der skulde være noget særlig bemærkelsesværdigt; men det var med Nød og næppe, jeg fik overtalt Doktoren, som erklærede, at han ingen Forudsætninger havde for en saadan Undersøgelse. Dog da han fandt en sygelig Deformering af den ene Laarknogle, var Lægens Interesse naturligvis vakt. — I 1916 gravede vi en usædvanlig smuk Grav frem. Den laa nøjagtigt midt i søndre Korsarms nordligste Hvælvingsfag, var ualmindelig omhyggeligt muret og fuget, og i Modsætning til de andre murede Grave i Klosterkirken havde den næsten intet lidt ved Tryk fra den omgivende Jord. Den laa meget dybt, og Skelettet fik Lov at ligge urørt, blev ikke taget op til Undersøgelse. Da Graven havde staaet aaben nogen Tid, blev den dækket med et Trælaag og Jord for at bevare den. Men under et Besøg af Nationalmuseets Direktør, Dr. Mackeprang, blev den aabnet for nogle Timer. Ogsaa han var betaget af den smukke Grav, og som en mulig Forklaring for den særlige Omhu, hvormed den var muret, »døbte« vi den Abbedgraven. Da jeg imidlertid om Aftenen fortalte Dr. Isager det, tog han Klosterkrøniken frem for at undersøge, hvilken Abbed det da kunde være. Vi fandt hurtigt ud af, at der kun kunde være Tale om Abbed Jens (eller Johannes), Klostrets 12te Abbed. Da det imidlertid i Krøniken siges om ham, at han havde faaet et alvorligt Hug i venstre Arm — en Læsion, der ikke var

dødelig, men som pinte ham i aarevis, hvorfor han tilsidst søgte og fik sin Afsked — aabnede jeg næste Dag Graven. Læsionen fandtes øverst paa venstre Overarm i selve Ledhovedet, og om Aftenen lagde jeg den saarede venstre og den sunde højre Overarm paa Dr. Isagers Bord. (Se Side 121).

Dermed begyndte en ny Epoke i Udgravningerne og Undersøgelserne. Det var nu ikke udelukkende arkæologiske Undersøgelser, der foretoges, men ogsaa en grundig Undersøgelse af Skeletterne. At Dr. Isager begyndte med at paavise, at den omtalte Grav var Abbed Jens' — hvad ogsaa arkæologiske Forhold talte for — og at han saa at sige klarlagde den gamle Øm-Abbeds Sygehistorie, er jo almindelig kendt; men han kastede sig nu over det anatomiske og patologisk-anatomiske Studium med den Energi, der er saa karakteristisk for ham, og han fortsatte med sine Studier og Undersøgelser gennem Aarene. Hans Undersøgelser har været af Dimensioner, ingen kunde have anet i 1916. Gennem de forløbne 22 Aar har han undersøgt mange hundrede Skeletter med en Grundighed og Skarpsindighed, der har skaffet ham almindelig Anerkendelse. Sine videnskabelige Resultater har han offentliggjort baade skriftligt og i Foredrag. Og denne mærkelige Mand, som var en højt anset Tuberkulose-læge, har i Aarene fra 1916 til 1938 — fra hans 53de til hans 75de Aar — tillige vundet et Navn som patologisk-anatomisk Forsker ikke blot i Danmark og de andre nordiske Lande, men ogsaa udenfor disses Grænser.

Naar det samtidig er lykkedes Isager at vise, at der til Øm Kloster har været knyttet et Hospital eller Sygehjem, hvor Syge og Invalider har faaet en virkelig lægelig Behandling, er dette tillige en Berigelse for Studiet af Danmarks Middelalder og vor gamle Klosterkultur, som vurderes af alle, der har Interesse for vort Lands Historie.

Ligesom Arbejdet i Øm i tidligere Aar er blevet støttet af vore videnskabelige Fonds[1]) og af Venner og

[1]) Carlsbergfondet, Zeuthens Legat og det Raben-Levetzauske Fond.

Velyndere[1]), har ogsaa i de sidste Aar offervillige Venner ydet Støtte. Saaledes er Abbed Michaels Grav bleven konserveret i en solid og ret kostbar Ramme af Beton, Træ og Glas paa lignende Maade som tidligere tre af Gravene i Klosterkirken. Den er bekostet af den kendte Kommunelæge i København, Dr. V. Eilschou Holm. Da Fundamenterne af Kapitelsalen — hvor denne Grav nu er tilgængelig — og af Bogstuen og Sakristiet var gravet frem, og jeg foreviste og forklarede hele Anlægget for Historisk Samfunds Bestyrelse, gjorde jeg opmærksom paa, at vi desværre vilde blive nødt til at tildække de fremgravede Fundamenter og Murrester, fordi vi ikke havde Munkesten til deres Istandsættelse og Konservering. Et af Bestyrelsens Medlemmer, Direktøren for Kornkompagniet i Aarhus, N. A. Pedersen, der iøvrigt netop i de sidste Aar havde ydet Historisk Samfunds Arbejde i Øm betydelig økonomisk Støtte, forhørte sig hos mig om, hvormange Munkesten, der behøvedes. — Fire Timer sene telefonerede han til mig fra Aarhus, at Direktør S. Nymark for De forenede Teglværker havde skænket Stenene, og at de vilde være i Øm næste Morgen. Arbejdet kunde da straks paabegyndes, og endnu engang havde vi faaet et slaaende og opmuntrende Vidnesbyrd om, at vi havde Venner, der var parat til i en vanskelig Situation at række os en hjælpende Haand.

For os, der arbejder paa at drage Minderne om Danmarks Fortid frem af Landets Jord, og som søger at forstaa dem og gøre dem forstaaelige for andre, er det en stor Opmuntring at have saadanne Venner. Uden deres Hjælp var det umuligt, for de Midler det offentlige stiller til Raadighed, at naa et tilfredsstillende Resultat. Men en Opmuntring er det ogsaa idag at se saa mange Hundrede samlede paa denne histori-

[1]) Blandt dem maa i første Række nævnes Øm Klosters gode Naboer, Ingeniørerne Alexander Foss, Høvildgaard, og Poul Larsen, Højkol, samt Konferensraad Jørgensen, Løndal, der i 1921 gjorde det muligt for os at købe Klostertomten Syd for Vejen. Denne Erhvervelse blev et Vendepunkt i Udgravningsarbejdet. Vi kunde derefter fremdrage de vidtløftige Fundamenter af Klostrets søndre Gaard, opføre Klosterhuset og anlægge baade Klosterhaven og Ruinparken.

ske Plet, saaledes som saa ofte i tidligere Aar, naar Historisk Samfund kaldte til Møde i Øm for at vise, hvad der var kommet frem her, og for at levendegøre den gamle Tid.

Vi er idag samlede i Anledning af Biskop Gunner, en af vor Middelalders aandelige Stormænd. Det er derfor et lykkeligt Sammentræf, at der ved de allersidste Aars Udgravninger er fremdraget et Sted, hvortil vi særligt kan knytte den berømte Biskop: Kapitelsalen »der endnu ikke var opført, men kun Fundamentet var lagt«, dengang han holdt Abbed Michaels højtidelige Jordefærd.

Naar jeg takker Dem, fordi De er mødt saa fuldtalligt op, vil jeg slutte med at udtale Ønsket om, at den Interesse, Befolkningen her — idag som tidligere — har vist for sin Hjemegns store Minder, maa blive levende i hele vort Folk, og at alle maa forstaa Betydningen af at knytte Folkets Fortid til dets Nutid.

Og vi maa forstaa, at de Spor af vort Folks og vor Stammes Liv og Virksomhed gennem Aartusinder, der Aar efter Aar er draget frem rundt om i vort Land, er Vidnesbyrd om, at vi med utalte Generationers Ret er Ejere af den Jord, vi kalder Danmark.

Hvad de døde har fortalt de levende.

Af Kr. Isager.

Det Eventyr vi har oplevet her i Øm: at se Fundamenterne af den gamle Klosterkirke og nogle af Klosterbygningerne dukke frem af Jorden, øges yderligere ved, at vi her finder betydelige Rester af selve de Mennesker, som har levet deres Liv her. Skeletfundene her, de største og rigeste, som nogen Klostertomt i Europa har givet, uddyber i høj Grad vort Kendskab til det Liv, som er ført her. Fundet fortæller os, at den Gang som nu, ramte Døden snart de gamle, snart de unge, men at den gennemgaaende dog kom i en yngre Alder end i vore Dage. Den oplyser os ogsaa om, at der til det snævre Samfund af Munke har været knyttet Lægbrødre og Lægfolk, deriblandt hele Familier, som har været i Klosterets Tjeneste og levet under dettes Forsorg. Men det, som især har vakt Opmærksomhed og som jeg skulde tale om, er, at der blandt dem, som her har fundet deres Grav, findes et paafaldende stort Antal, som bærer Mærker efter svære Læsioner eller efter svære ofte til fuldstændig Invaliditet og Hjælpeløshed førende Lidelser. Det begyndte med Abbed Jens, som vi saa ofte har hørt om. Krøniken beretter, at han i en Kamp med Røvere fik et Saar i venstre Arm og derefter led saa meget, at han maatte nedlægge Embedet som Abbed. Skelettet viser, at Læsionen har fremkaldt en dybtliggende Benedder, givet et stift Skulderled og en lammet Arm (Fig. Side 121); men at han dog har staaet det

igennem og levet mange Aar derefter. Lad mig, inden jeg gaar videre, bemærke, at jeg under Arbejdet med Skeletterne ikke altid har turdet stole paa mit eget Skøn, jeg har ofte søgt mere sagkyndig Hjælp; især har Prof. Sjøvall i Lund med sin rige Erfaring fra Skeletundersøgelser, ydet mig Vejledning.

Her kan der kun blive Tale om en ganske kort Oversigt over Fundene. Af Kranielæsioner har vi alene 25 — i nogle Tilfælde har Læsionen ført til en snarlig Død — men ved Siden af har vi flere, som trods svære Brud af Kraniet er kommen over det og har levet mange Aar. Svære Kranielæsioner efterlader dog ret ofte Følger, nervøse Lidelser og Svækkelse, og det er rimeligt, at flere af disse Patienter har haft ondt ved at klare sig ude i Verden og derfor er blevne under Klosterets Forsorg. Disse Kranielæsioner, hvoraf de fleste er tilføjede med skarpe Vaaben, fortæller, at det har været en urolig Tid — men at saa mange samles paa et Sted, kan kun forklares ved, at Klosteret har haft et Hjem, hvor tilskadekomne og hjælpeløse søgte til for at faa Behandling og Pleje. Mange andre Invalider finder vi her; misdannede Kranier, tydende paa Aandssvaghed, vidner om, at ogsaa disse Stakler her har fundet et Hjem. Vi har flere Skeletter med Mærker efter Betændelse i Led og Knogler, og hvor Forandringerne er saa betydelige, at vi med Sikkerhed kan sige, at Sygdommen har varet og krævet Behandling i aarevis. Hyppigt finder vi Gigtlidelser med svære Misdannelser af Leddene og Hvirvelsøjlen, saa svære, at de paagældende har været ikke blot uarbejdsdygtige, men i visse Tilfælde ogsaa hjælpeløse.

Nu har vi jo før hørt og vidst, at de store Klostre i Syden havde Gæstehjem, hvor de modtog syge og fattige, men bestemte Oplysninger om, i hvilken Udstrækning det fandt Sted, er der egentlig ikke mange af. Vi vidste ogsaa, at der i Danmark til de større Klostre var knyttet Gæstehjem (Hospitier), men historiske Beretninger om den Virksomhed, som udfoldedes der, har ganske manglet. Fundene her giver os imidlertid haandgribelige Beviser for, at Klostret i Øm har været stærkt interesseret for det, vi nu kalder social

Forsorg, og nogle af Skeletterne fortæller ogsaa noget om selve Lægebehandlingen.

Munkemedicin og Klosterbehandling blev i sin Tid betragtet som den rene Bedrøvelighed. I den sidste Menneskealder har Synet paa den dog ændret sig. Undersøgelser, særlig fra tysk Side, af Middelalderens medicinske Litteratur har stillet den i et gunstigere Lys. Vi ved, at der i Klosterhaverne dyrkedes mange Lægeurter — og at det ogsaa har været Tilfældet i Øm, bevises af, at der endnu paa Klostertomten og dens Omgivelser vokser adskillige af de Lægeplanter, som Munkene har bragt med hertil. I den moderne Medicin spiller de gamle Lægeurter kun en ringe Rolle, de er gaaet af Mode og erstattede med mere virksomme Midler; men der kan ikke være Tvivl om, at de i Munkenes Hænder og den Gang, man troede paa dem, ofte har gjort Gavn. Sammen med Urtebehandlingen indtog i Munkemedicinen Bade, Diæt, Kopsætning og Aareladning en betydelig Plads, men baade Badebehandling, Diæt og tildels Aareladning er jo i vor Tid atter kommen til Ære. Bøn og Helgenpaakaldelse hørte ogsaa med i Klostrenes Sygebehandling og der kan jo ikke være Tvivl om, at ogsaa disse Midler i mange Tilfælde har bragt Lindring og i enkelte Tilfælde Helbredelse.

Den kirurgiske, den operative Behandling, var i Middelalderens første Aarhundreder ikke meget bevendt; det som den gamle græske Lægekunst her havde evnet, var i hele Vesteuropa, efter Romerrigets Sammenbrud, gaaet af Glemme, og Kirken havde da ogsaa forbudt Munkene at give sig af med Operationer. En Forandring indtraadte imidlertid i det 11. og især i 12. Aarhundrede, idet der da i Italien kom en rig Opblomstring af Kirurgien. Først i Italien og snart efter i Frankrig rejstes der Lægeskoler, hvor der undervistes baade i medicinske og kirurgiske Lidelser. Disse Skoler blev snart berømte, de fik Elever fra alle Lande, og adskillige Klostre fik nu fra dem Læger, der havde baade videnskabelig og praktisk Uddannelse.

I hvilken Grad denne Opblomstring og de Fremskridt i Behandlingen, som den medførte, kom vort Land til Gode, har dog før været uklart, men nu viser

nogle af Skeletterne her fra Øm Mærker efter Operationer, som fuldstændig svarer til de Beskrivelser og Afbildninger, som findes i Lærebøgerne fra Italiens bedste Skoler. Vi kan paavise, at man her i Øm har opereret for Benmarvsbetændelse, og med Held har kunnet behandle selv svære Knoglebrud; der er ogsaa Tilfælde, hvor Resultatet har været mindre godt. Paa et Kranie herfra har man, for at fjerne en Svulst paa Hjernen, udført en Trepanation (fjernet en Skive af Hjernekassen). Operationen synes udført korrekt; at Manden alligevel er død ret kort efter kan dog ikke undre.

Vi vidste i Forvejen, at Cistercienserne kom hertil ikke blot som Missionærer for kristen Religion og kristen Livsførelse, men ogsaa som Kulturbringere, de reformerede paa flere Maader vort Landbrug, de anlagde Haver, byggede Kanaler og var store Mestre i Bygningskunst. Nu fortæller Skeletfundene, at de ogsaa har taget sig af syge og hjælpeløse og i Sygebehandlingen staaet paa Højde med det bedste, som den Tid kendte. Det virker straks lidt overraskende, men noget underligt er der ikke i dette Forhold. Kirken bragte os gennem sine internationale Forbindelser i nær Berøring med den fremmede Kultur. Europa havde den Gang den samme Religion, i Latinen havde man et fælles Undervisningssprog. Klostrene gæstedes ofte af Lærde fra Syden, og fra Danmark strømmede baade Kirkens Folk og Lægfolk i stort Antal til Sydens fremragende Skoler.

Af Abbederne i Øm har flere været i Rom og Frankrig, og for at holde os til Gunner saa ved vi, at han i flere Aar havde studeret i Udlandet. Under dette Ophold, som netop faldt i Aarene omkring 1200, kan han ikke have undgaaet at stifte Bekendtskab med det ny, som da var kommet frem i Lægekunsten. I sin Gerning som Bisp og Lovgiver viste han senere social Interesse. Det vilde være ganske naturligt, om han, da han blev Abbed i Øm, enten har sendt unge danske til Syden, for at de kunde faa Lægeuddannelse, eller maaske indkaldt udenlandske Læger. Af en lille Notits i hans Levned fremgaar det, at han under et

af sine Besøg i Klostret ogsaa visiterede dets Sygehus. Af hans Eftermænd har i det mindste Jens været personlig interesseret i, at Klostret havde kyndig Lægehjælp, og uden saadan vilde han vel ogsaa vanskelig være kommet over den svære Læsion.

Det er da gaaet her i Øm, som det saa ofte gaar, hvor man graver: det gamle, som kommer frem, fortæller os noget nyt og øger derved Kærligheden til vore Minder, og som Talsmand for disse Børn under Mulde, som nu har sprængt Aarhundreders Grav, bringer jeg det gamle Kloster og den gamle Kirke en Tak for de Kærlighedsgerninger, som her er øvet.

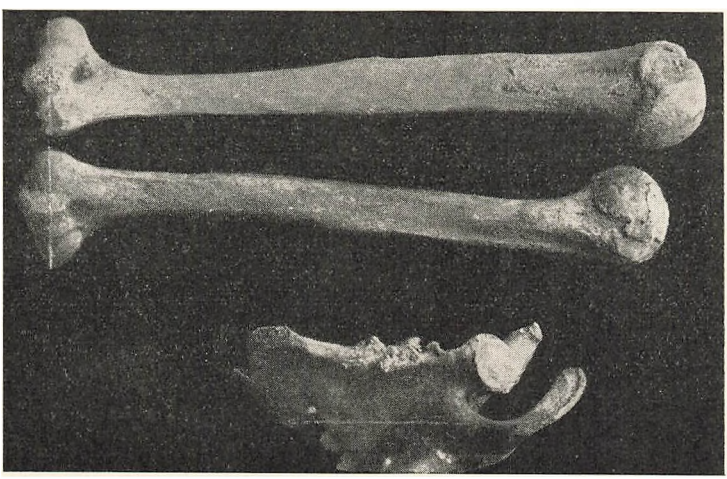

Abbed Jens.

Ved Siden af hans normale højre Overarm, ser man hans venstre, som er Sædet for et stærkt Svind. Paa hans venstre Skulderblad er der Mærker efter en langvarig og pinefuld Benedder.

Biskop Gunner af Viborg.

Af Ejler Haugsted.

Da vi, der nu er gamle, var unge, hørte vi ofte Tale om Middelalderens Mørke. Mellem Antikens skønhedsmættede Verden og Renaissancens Frigørelse af bundne Kræfter, der med svulmende Styrke gav sig i Kast med det moderne Samfunds mange og store Opgaver, saa man en lang og skummel Tid, hvor Ufred og Undertrykkelse herskede, hvor Overtro og Uvidenhed blomstrede, og Kulturen stod lavt; kristne Forfattere, der ikke vendte det blinde Øje til de mange betydelige Kirkemænd, talte dog om »Middelalderens stjerneklare Nat«.

Denne generelle Foragt for et langt og vigtigt Afsnit af den europæiske Kulturs Udviklingshistorie kan ikke finde Tilslutning hos nogen, der har forsøgt at vinde Forstaaelse af denne fjerne, for os saa fremmede Periode.

Det viser sig, at der hinsides Renaissancens Bjerge ogsaa boede Mennesker, der tog Tidens Opgaver op og ud fra de givne Forudsætninger ofte naaede baade højt op og dybt ind; og man ser nu klart, at den vesteuropæiske middelalderlige Kultur indenfor Romerkirkens Omraade i Tiden mellem 1100 og 1200 har naaet et Højdepunkt, der kan sidestilles med baade Antikens (500—300 f. Kr.) og den moderne Tids (16. og 17. Aarh.) Blomstringsperioder. Paa Kirkelivets og Statslivets, Teologiens og Retsvidenskabens, Litteraturens og Kunstens Omraader naar man i denne Middelalderens Storhedstid eller Højmiddelalderen det højeste, der kan naas, det helt store. For at tage blot eet Eksempel: Bygningskunst og Billedkunst i Chartres og Reims kan stilles ved Siden af Parthenon. —

Denne storslaaede Kulturblomstring fandt en frugtbar Jordbund i vort lille afsides Land i Valdemarernes Tid. Det primitive Bondesamfund, der var groet sammen i Herreder og de tre Lande (Jylland-Fyn, Sjælland og Skaane) og ikke kunde værge sig mod Kongeætlinges Fejder og Vendernes Plyndringer, blev radikalt omdannet i Tidens Aand. Som i Frankrig og England udviklede der sig et stærkt Kongedømme, der gjorde Ende paa Fejderne, og i Kamp mod Venderne svejsede de tre Lande sammen til eet Rige. Da Ærkebiskop Eskil, den danske Kirkes og det danske Klostervæsens store Organisator, ved Kirkefesten i Ringsted 1170 sluttede Fred og Forbund med Kongemagten, kom det for Landet og Folket saa lykkelige Samarbejde mellem Konge- og Bispemagten (Regnum og Sacerdotium), som var indledt ved Venskabet mellem Valdemar den Store og Absalon, til fuld Udfoldelse. Under heldige politiske og økonomiske Forhold forvandledes Danmark fra et primitivt og splidagtigt Bondesamfund til en fuldt moderne Stat, hvor under Konge- og Bispestyre Tidens rige Kultur udfoldede sig i en beundringsværdig Fylde. Kongeriget Danmark og Kirkeprovinsen Lund blev friske og levende Skud paa den Stamme, der havde sin Rod i Rom. Denne Forvandling har vi ikke Tid til her at følge paa de forskellige Omraader; men jeg kan maaske faa Lov til at antyde den gennem to Citater.

1128 kom nogle Udsendinge fra Pommerns Missionær, den berømte Biskop Otto af Bamberg, til Danmarks første Ærkebiskop, Asser i Lund. En af Deltagerne skildrer Besøget: »Asser var en god og jævn Mand, ivrig efter at udrette godt; ikke heller var hans Gudsfrygt og Viden ringe, men i sit Ydre havde han ganske Vendernes bondeagtige Fremtræden. Thi i hans Land er Folk saadanne, at de midt i den største Frugtbarhed og Velstand ifølge en vis almindelig Haardhed alle synes udannede og som Bønder. Byerne saavel som Borgene har ikke Mure og Taarne til Værn, men er blot befæstede med Bolværker og Grave; Kirkerne og de fornemmes Huse er uanselige og byggede uden Smag. Hvad de lægger Vind paa, er Jagt og Fiskeri

og Kvægavl. Heri bestaar hele deres Rigdom; thi af Agerbrug findes der kun lidt. I Levned og Klædedragt lægger de ikke synderlig Sans for Renhed eller Skønhed for Dagen. Selv de ringere af vore Folk var stadselige ved Siden af dem, ja, Præsten Ivan syntes at staa over Ærkebispen.«

Ivan havde bragt som Skænk en prægtig Bispekaabe og Balsam, men fik til Gengæld en Skude lastet med Smør.

Ca. 75 Aar senere skriver Arnold fra Lübeck om Danerne: »Ogsaa i boglige Sysler har de i ikke ringe Grad gjort Fremskridt, idet de fornemme i Landet sender deres Sønner til Paris ikke blot for at faa Uddannelse til gejstlige Stillinger, men ogsaa for at blive underviste i verdslige Ting. Der oplæres de i dette Lands Litteratur saavel som i Sprog, og de erhverver sig Dygtighed, saavel i de teologiske Videnskaber som i Filosofien. Paa Grund af deres medfødte Tungefærdighed lægger de ikke blot Skarpsindighed i dialektisk Drøftelse for Dagen, men de viser sig ved Behandlingen af kirkelige Sager som gode Lovkyndige i den kanoniske og romerske Ret.« —

Paa denne altfor flygtigt antydede Baggrund stiger Billedet frem af den Mand, hvis Minde vi fejrer i Dag. Gunner, dette Klosters syvende Abbed og i tredive Aar Bisp i Viborg, har sin Plads efter Ærkebisperne Eskil, Absalon og Anders blandt de Mænd, der har ledet Højmiddelalderens befrugtende Strømme af kirkelig og verdslig Kultur ind over Danmarks gode Jord.

Om Gunner har en Øm Munk skrevet et lille Skrift[1]), der er Hovedkilden til hans Liv. Det er ikke nogen Biografi i moderne Forstand; der mæles ikke eet Ord om Forfædre, Slægtsarv, Forældre, Barndom, Studieaar, Manddomsgerning o. s. v., men Forfatteren begynder med at fortælle, hvorledes det gik til, at den 70-aarige Abbed i Øm blev Biskop i Viborg og meddeler

[1]) Vi har i Dagens Anledning ladet optrykke Hans Olriks Oversættelse af det, og jeg anbefaler mine Tilhørere at læse det, da det rummer mange interessante Træk, som jeg ikke genfortæller.

derpaa en Række — næsten alle selvoplevede — Træk af hans Virksomhed som Bisp.

Det fremgaar ganske klart af hele Skriftet, at han maa være udgaaet fra Stormændenes Kreds; han er en middelalderlig Grandseigneur. At han er Pariserklerk, fortælles paa følgende meget morsomme Maade.

I Aaret 1222 kom den pavelige Legat, Kardinal Gregorius de Crescentia, til Danmark i Pavens Ærinde og tog ind i Cistercienserklostret Løgum i Ribe Stift. Da han her hørte, at Bispen i Viborg var død, og at Kannikerne var uenige om Valget af en Efterfølger, spurgte han straks, hvor Gunner var, og sagde, at han kendte ham som værdig til at bære Bispehuen; Italieneren og Danskeren var nemlig Studenterkammerater fra Paris!

Da han fik at vide, at Gunner var Abbed i et Cistercienserkloster, Øm, tre Dagsrejser borte — man var altsaa tre Dage om at befordre sig 120 km — bad han Munkene sende Bud efter ham. Stor var Gensynets Glæde, og Kardinalen, der ikke kunde Dansk, overdrog Abbeden at prædike for Munkene, og »talte med ham om, hvad han fandt for godt; men mælede ikke noget om Bispedømmet«.

Da Gregorius kom til Viborg, foreslog han de uenige Kanniker Gunner som en Mand, der var værdig til Bispedømmets Ære, og da de gav ham Tilslutning, udnævnte han Abbeden i Øm til Biskop i Viborg og sendte nu selv Brev og Bud til ham om at komme til Viborg uden dog at fortælle, at han skulde være Biskop. Det blev derfor en stor Overraskelse for den gamle Abbed, at alle Klokker ringede ham i Møde, da han kom til Viborg. Kardinalen og Kannikerne og en stor Skare Klerke og Lægfolk modtog ham højtideligt i Optog og indsatte ham retmæssig til deres Fader og Hyrde.

Hvor stærkt Pariserstudierne har præget Gunner, fremgaar af det Sted, hvor vi hører om den Modtagelse, han gav unge Klerke, der kom hjem fra Paris stoppede med Lærdom; han spurgte dem: »I, som har hørt og lært saa meget og lige er kommet ud af Essen,. belær nu os gamle, som knap nok fra fordums

Dage har bevaret en svag Kundskab om disse Ting,« og indledte en Diskussion, hvori han meget snart kørte dem fast.

Om hans Manddomsgerning hører vi intet, han var højt oppe i Halvtredserne, da han i 1208 traadte ind i Cistercienserordenen og blev Munk her i Øm, hvor han ved Abbed Thorstens Død 1216 blev Abbed. At han var højt anset i denne Stilling fremgaar af, at han af Kong Valdemar Sejr 1219 blev gjort til Voldgiftsmand i en Trætte mellem Domkapitlet i Viborg og Cistercienserklostret Vitskøl, Øms Moderkloster, om Enge og Skove paa Læsø. Hvis han ikke havde udmærket sig som Abbed, var han næppe blevet Biskop.

Det er ejendommeligt for ham, at han som Biskop vedblev at overholde Cistercienserordenens strenge Regler, og saavidt det var muligt for den biskoppelige Virksomhed, passede de mange Bedetimer og viste stor Nøjsomhed i Levemaade og Klædedragt. Naar han var hjemme, vilde han altid nøjes med eet Maaltid, undtagen naar han blev hindret i det af sine Husfolk, der ikke vilde sulte; han bevarede Forbindelsen med sit gamle Kloster, besøgte det flere Gange, velsagtens sidste Gang, da han holdt Abbed Mikkels Jordefærd. Her bar han Kutte, men ikke Bispekaabe, han tog Sæde i Abbedstolen og varetog Abbedens Hverv i Kirke og Kapitelsal.

Under sine Besøg i Øm indbød han hver Dag nogle Munke til sit Bord; han drak af et Sølvbæger, men passede nøje paa, at han ikke fik for meget, idet han trillede en Brødkugle for hvert Bæger han tømte, og hver Dag drak lige meget. Da Abbed Mikkel, der havde opdaget hans Trick, en Dag havde listet nogle af Kuglerne bort og for at faa Bispen til at blive lidt munter, havde lokket ham til at drikke mere end sædvanlig, opdagede han, at han var blevet narret, og holdt straks op med at drikke, idet han venligt sagde: »Jeg er bleven en Daare, I har tvunget mig dertil.«

Men selvom han aldrig glemte, at han havde været Munk — han bar paa sin Ligbaare Cistercienssernes grove hvidgraa Kutte under sit Bispeskrud — saa blev han i Viborg den myndige og nidkære Kirkefyrste.

Det er den ukendte Øm Broders største Fortjeneste som Forfatter, at han gennem en Række for en stor Del selvoplevede Træk, der flygtigt set er en Samling Anekdoter, har givet klare Rids af den katolske Biskops mangesidede Virksomhed, og hos os, der er lutheransk opdragne, har vakt en Forestilling om Episkopatets centrale Stilling og store Myndighed — potestas — indenfor Romerkirken.

Først omtales, hvorledes Gunner haandhævede Potestas ordinis, Forvaltningen af de syv Sakramenter særlig Indvielsen af Præster og den katolske Confirmation, som var forbeholdt Biskoppen personlig. Det fremhæves med Beundring, at han kunde gennemføre Præstevielsen helt udenad uden at bruge Bog.

Med særlig Forkærlighed dvæles der ved potestas magisterii, Bispens egen Prædiken, — der nævnes en Prædiken mod Drukkenskab, — og hans Uddannelse af Præster og Munke, det fremhæves, at tre Abbeder: Sven (Mikkel) og Jens af Øm, de to, hvis jordiske Rester vi har genfundet, og Sune af Tvis har været Kapellaner hos Gunner, og at Biskop Johannes af Børglum fra ganske ung var Gunners lærvillige Discipel. Forfatteren har hørt Gunner sige: »Johannes, tag dit Blækhorn og kom.« Ynglingen hentede saa straks Pergament og Blæk og satte sig ved Bispens Fødder og skrev, hvad han dikterede; derved lærte han meget. Overfor de fremragende Klerke stod han som den overlegne, overfor de jævne som den store; men de yngste overgik han i barnligt Væsen.

Ogsaa potestas jurisdictionis, Bispens Regerings- og Straffemyndighed omtales. Han visiterede med stor Omhu; hvis Præsternes Messeklæder og Alterduge ikke var rene, og alt, hvad der ellers hørte til Gudstjenesten, ikke var i tilbørlig Stand, straffede han dem strengt. Manddrab straffede han saa haardt, som Loven bød, men han var overbærende med Kvinder, der i Søvne havde ligget deres Børn ihjel; han vilde ikke volde de stakkels Kvinder Graad paa Graad.

Som Biskop førte han stort Hus. Til Jul sendte han sine Løbere og Ryttere hver med to Heste ud til Præ-

stegaardene og til sine Venner for at hente Gæster til Julegildet, og han gav alle sine Tjenere nye og prægtige Klæder; og mindst een Gang om Aaret indbød han alle Viborgs Borgere til sig paa Asmild og beværtede dem med kostelige Spiser og herlige Drikke, saa at de hele Aaret kunde blive ved at fortælle deres Folk om hans prægtige Anretning.

Af Kirkeprovinsen Lunds Bisper blev Gunner æret som Patriarken; han havde indviet Ærkebiskop Uffe af Lund, og det fortælles, at Ærkebispen kunde give seks forskellige Grunde til, at Gunner skulde gaa forud for ham ind ad en Dør.

Kong Valdemar Sejr satte ham højt og sendte ham til Portugal for at hente den unge Valdemars Brud, Eleonore (1229). Kun to Aar efter Bryllupet i Ribe døde det unge Kongepar, hun i Barselseng, han paa Jagt paa Refnæs.

Igennem alt, hvad vi hidtil har hørt, faar vi et levende Indtryk af, at Gunner har været en fremragende og from Biskop for Viborg Stift og en betydelig Personlighed, der har gjort sin Indsats for Løsning af Tidens Spørgsmaal. Men sin Betydning for Eftertiden har han faaet som Valdemar Sejrs Medarbejder ved Jydske Lov. Munken i Øm skriver herom: »Da V. i Vordingborg lod udarbejde den danske Lovbog og gav sit Folk den at bevare, da var Bispen tilstede, og Kongen tog for største Delen hans Raad til Følge.« Paa Grundlag af denne ene Linie er det umuligt at bestemme Gunners Andel i det store Lovgivningsarbejde; men det er tænkeligt, at det er ham, der har udformet eller bidraget til at udforme den berømte, af kanonisk Ret paavirkede, Fortale, hvori vi læser:

»Det er Kongens og Høvdingers Hverv, som er i Landet, at overvaage Dommene og gøre Ret og frelse dem, som undertrykkes med Vold, saasom Enker og værgeløse Børn, Pilgrimme, udenrigske Personer og Fattigfolk, som oftest er udsat for Vold, og ikke tillade Ugærningsmænd, som ikke vil forbedre sig, at leve i Landet; thi idet han straffer eller dræber Forbrydere, da er han Guds Tjener og Lovens Vogter,

Thi ligesom den hellige Kirke styres af Pave og Biskop, saaledes skal hvert Land styres og regeres af Kongen eller hans Embedsmænd. Derhos er ogsaa alle, som bor i hans Land, skyldige at være ham hørige og lydige og underdanige og tjenstvillige, og til Gengæld er han skyldig at yde dem alle Fred.

Det skal ogsaa alle verdslige Høvdinge vide, at med den Magt, som Gud gav dem i Hænde i denne Verden, da overdrog han dem ogsaa at værge sin hellige Kirke mod alle (uretmæssige) Krav. Men bliver de forsommelige eller partiske og værger ikke som Ret er, da skal de staa til Regnskab paa Dommedag, hvis Kirkens Frihed og Landets Fred paa Grund af deres Forseelse formindskes i deres Tid[1]).«

Denne Tekst vidner klart og tydeligt om, hvad Bispedømme og Kongemagt, sacerdotium et regnum, naar de var enige, tilstræbte.

Enigheden brast, Maalet blev ikke naaet; mens vi ser det unge Par, Valdemar og Absalon, fremstormende bryde Porten op til Valdemarstidens forjættede Land, ser vi siddende indenfor Porten til Borgerkrigenes Aarhundrede det gamle Par, Valdemar Sejr og Gunner, Fædrene til den Lovbog, der var Valdemarstidens modne Værk og blev Værn for Ret og Retfærdighed i lange, trange Tider, en dyrebar Arv. Indtil Christian V.s danske Lov blev udstedt 1685, gjaldt den i Kongeriget, men mellem Kongeaaen og Ejderen bevarede den Lovkraft lige til 1900, da »Bürgerliches Gesetzbuch« traadte i Kraft, et af de stærke og klare Vidnesbyrd om Sønderjyllands Danskhed.

Ti Aar efter Kong Valdemars Død ebbede den ældgamle Gunners Liv ud en Augustdag i Aaret 1251. Fra Asmild blev hans Lig af Præster, Klerke og andre Mænd af Stand baaret paa Skuldrene nord om Søen med skyldig Ære, og paa den anden Side af Søen kom hele Præstekoret og alle Byens Folk Ligtoget i Møde med Kirkernes Kors og Bannere, og de førte Liget i

[1]) Den jydske Lov. Text med Oversættelse og Kommentar ved Peter Skautrup. S. 3—5.

saadant ærefuldt Optog til den hellige Marias Kirke og jordede det i St. Kjelds Kapel.

Nu er St. Kjelds Kapel jævnet med Jorden, og ethvert synligt Minde om Gunner er forsvundet, men takket være Øm Munkens Skrift er en Omridstegning bevaret, og til Jydske Lov er hans Navn knyttet. Hans Minde lever.

Ved den Mindesten, der om lidt bliver afsløret, vil Historisk Samfund gøre sit til, at Gunner bevares i Erindringen.

Paa Stenens Forside læses hans Navn og ses en Abbedstav, der minder om hans Virke paa dette Sted, og et Konsekrationskors[1]), der minder om en vigtig Side af Bispegerningen. Paa Bagsiden er det forsøgt at sammenfatte, hvad vi ved om ham, i følgende Linier:

Den jydske Stormand blev Pariserklerk,
derpaa i Øm han førte Abbedstaven.
Han Volmer hjalp med Lovens store Værk,
og blev som Bisp i Viborg lagt i Graven.
Abbed i Øm 1216—1222
Biskop i Viborg 1222—1251.

Mindestenen er skænket af Fru Thor Lange og udført af Johan Thomas Skovgaard.

[1]) Paa de tolv Steder, hvor Bispen ved Konsekrationen (Kirkevielsen) salvede Kirkens Væg og Søjler, blev der malet Kors, indfattede i en Cirkel.

Om „Danmarks Riges Breve".[1]

Af Ejler Haugsted.

Det er aldeles forbavsende, hvad »Det danske Sprog- og Litteraturselskab«, hvis Administrator er Fru Dr. Lis Jacobsen, har udrettet. Siden det blev oprettet i 1912, har det udgivet en lang Række af ældre danske Digteres Værker, tænk blot paa Holberg- og Blicherudgaverne, en Mængde meget vigtige Sprogmindesmærker fra Middelalder og Renæssancetid som »De gamle danske Landskabslove«, Saxo, »Adelsviserne«, »en Reffuebog« og meget andet, og hvert Aar udsendes omtrent 1500 Spalter af »Ordbog over det danske Sprog«.

Efter at have organiseret saa mange litterære Foretagender, falder det ikke Selskabets Ledelse ind at hvile paa sine Laurbær, tværtimod; med frisk Energi har den kastet sig over en stor Opgave, som i to Hundrede Aar har ventet paa sin Løsning: Udgivelsen af samtlige danske Breve og Aktstykker fra Middelalderen.

Allerede Hans Gram (død 1748), Grundlæggeren af kritisk Historieforskning i Danmark, saa, hvor vigtigt det var for Studiet af Middelalderen, at Brevene, der fandtes spredt i danske og udenlandske Arkiver, blev samlet og udgivet. Han anlagde da en Samling af Afskrifter af Middelalderbreve, og hans Discipel og Efterfølger som Geheimearchivar, Jacob Langebek (død 1775), fortsatte hans Arbejde paa dette som paa andre Omraader; der blev i Geheimearchivet udarbejdet en stor Samling Afskrifter, der ogsaa omfattede svenske og andre udenlandske Breve, »Langebeks Di-

[1]) Udvidet Gengivelse af en Kronik i Jyllandsposten 29. Dec. 1938.

plomatarium«; men det lykkedes aldrig at faa denne Samling befordret til Trykken; det Sidestykke til Langebeks Scriptores — de 9 Folianter, der rummer vore middelalderlige Krøniker og Aarbøger —, som var paatænkt, blev ikke til Virkelighed i den Omgang. Men Savnet følte haardt i det 18. Aarhundrede og haardere i det 19., da man efterhaanden blev klar over, at Brevene er et langt vigtigere og fastere Grundlag for Middelalderforskningen end Krøniker og Aarbøger. Pavebuller, Kongebreve, Skøder, Testamenter osv. er set fra den ene Side Levninger, ja man kan godt sige Oldsager; det ægte Pergamentbrev med vedhængende Segl stiller os lige overfor den historiske Begivenhed, at de og de Mænd ved den og den Lejlighed blev enige om, hvad der staar i Brevet; set fra den anden Side er Brevets Indhold en førstehaands, primær Kilde; det rummer en Beretning, udformet af Folk, der levede med i de skildrede Forhold. Da de fortællende Kildeskrifter — med Undtagelse af Saxo, der er et Kapitel for sig — er meget magre, naar Eventyrene er skilt ud, faar Brevene for Middelalderens Vedkommende den særlige Betydning, at de er de eneste skrevne Kilder, der giver os sikker Viden — den kan være ringe nok, da saa mange er gaaet til Grunde — om en Mængde indre Forhold som f. Eks. Kirkens Organisation og store Indflydelse, Købstædernes Udvikling, Hansestædernes Betydning.

Da Brevene er uundværlige for et ærligt og alvorligt Studium af Danmarks Middelalder, søgte man ad to Veje at raade Bod paa Savnet af Diplomatarium Danicum, ved Udgivelsen dels af Registre over hele Brevstoffet, dels af Brevsamlinger, der omfatter et begrænset Omraade.

I Regesta diplomatica regni Danici, som Videnskabernes Selskab begyndte at udgive 1847, findes Regester, d. v. s. korte Indholdsuddrag af alle — ogsaa de i Udlandet bevarede — Diplomer af Interesse for Danmarks Middelalderhistorie med Angivelse af, hvor de kan findes. I Repertorium diplomaticum regni Danici medievalis (Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen), som Erslev planlagde og begyndte

at udgive 1894, og som fortsættes af William Christensen, findes, foruden Fortegnelse over og Oplysninger om de i Danmark bevarede Breve, en Mængde fyldige Uddrag af utrykte Breve.

Af Diplomatarierne kan eksempelvis nævnes de meget vigtige Samlinger af Pavebreve vedrørende Danmark: Bullarium Danicum og Acta pontificum Danica, hvortil slutter sig Acta processus litium om Stridighederne mellem Konge og Erkebisp, og af de lokale: Det af L. Weibull udgivne skaanske Diplomatarium, Kjøbenhavns Diplomatarium og Ribe Oldemoder. — Det maa tilføjes, at de i vore Nabolande udgivne Diplomatarier navnlig Hasse: Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden, indeholder mange Breve af Betydning for Danmarks Middelalderhistorie.

Der forelaa altsaa betydelige Forarbejder og Hjælpemidler, da Sprog- og Litteraturselskabet skred til Virkeliggørelsen af den 200 Aar gamle Plan. At det har varet saa længe, har sine Fordele: Det Diplomatarium, hvis Udgivelse paabegyndes 1938, kan være paa Højde med de store Krav, der nu stilles til Udgiverne; det kan paa Grund af Reproduktionsteknikens Fremskridt og Carlsbergfondens rundelige Støtte ledsages af et Atlas, der indeholder Lystryk af henimod 1200, d. v. s. samtlige danske Originalbreve; enhver kan altsaa kontrollere Udgivernes Arbejde; og endelig skiller det sig fra alle af mig kendte Diplomatarier derved, at det ledsages af Oversættelser til Nutidsdansk af hvert eneste Brev. Der er Grund til stor Taknemlighed, fordi man har bøjet sig for det Faktum, at meget faa Mennesker i Danmark læser Latin som deres Modersmaal. Mens selve Diplomatariet er en lukket Bog for de fleste, er Oversættelsen, Danmark Riges Breve, tilgængelig, ja let tilgængelig for enhver, der interesserer sig for Middelalderen og gerne vil lytte til, hvad den Tids Mennesker selv sagde.

Det Værk, hvis Udsendelse — gennem Munksgaards Forlag — Sprog- og Litteraturselskabet nu begynder, bestaar altsaa af tre historiske Publikationer, der rummer alle kendte danske Dokumenter fra Vikingetiden

til Valdemar Atterdag (1340). Perioden fra 1340 til 1536 er forbeholdt Fremtiden.

Diplomatariet er beregnet til at fylde 15 Bind og Oversættelsen, Danmarks Riges Breve, ligesaa mange; der udsendes gennemsnitlig 2 Bind om Aaret.

Atlasværket: Corpus diplomatum regni Danici er udsendt samlet i 7 Bind.

Mens Sprog- og Litteraturselskabet staar som Udgiver og har Ansvaret for Administration og Finansiering, foretages Udarbejdelsen af en Kreds af Historikere og Filologer. Ledelsen er fordelt paa følgende Maade: Professor Lauritz Weibull i Lund, den højtfortjente Udgiver af det skaanske Diplomatarium, leder første Række (—1250). Anden Række (1250—1340) ledes af Professor Franz Blatt ved Aarhus Universitet i Forbindelse med Værkets fire faste Medarbejdere. Oversættelsen, Danmarks Riges Breve, ledes af Blatt, der er en ypperlig Kender af Middelalderlatin og bl. a. er Udgiver af Saxo-Ordbogen.

Den første Frugt af dette forgrenede Samarbejde er det nu udgivne Bindpar 2. Række 1, 1250—65 og det store Atlas.

Diplomatarium Danicum (1250—65), udgivet af Blatt og Filologen, Magister Gustav Hermansen, fremtræder som et meget stateligt Kvartbind paa ca. 500 Sider; det er ualmindelig smukt trykt. Da Brevene er ordnet efter Dato og forsynet med Register og Noter, og da der er et udtømmende Person- og Stedregister, er det den letteste Sag for Brugeren at finde, hvad han er paa Jagt efter.

Oversættelsen »Danmarks Riges Breve«, er i mindre Format, og Noteapparatet — men ikke Registrene — er noget forkortet. I Betragtning af, at den kun koster halvt saa meget som Udgaven, er den meget smukt udstyret.

Aarene 1250—65, Abels, Christopher den Førstes og Begyndelsen af Erik Klippings Regering var en meget urolig Tid; den indledes med Kongemordet paa Slien, og Striden mellem Konge og Erkebisp fylder den. Selvom mange af Brevene er præget af, at de stam-

mer fra en Fejdetid, rummer de ogsaa Vidnesbyrd om det daglige Livs rolige Gænge; en meget stor Plads tager Korrespondancen med Kurien i Rom. Ved at gennemgaa den forbavses man over, hvormange Afgørelser der blev truffet i Rom, og bliver klar over, i hvilken Grad Myndigheden var samlet i Pavens Haand. Et enkelt Eksempel, Nr. 230: Pave Alexander den Fjerde, der har modtaget en Klage fra Priorinden i Vor Frue Kloster i Roskilde, forbyder, at velbyrdige Kvinder af verdslig Stand for en Tid tager Ophold i Klostret, hvorved det fredelige Liv i hellig Beskuelse ikke lidet forstyrres. Det allerførste Brev giver en et Chok: det er dateret 20. Februar 1250 og udstedt af Abel, af Guds Naade de Danskes og Venders Konge, Hertug i Jylland. Da vi ved, at Erik Plovpenning blev myrdet paa Slien Natten mellem den 9. og 10. August, og at Abel blev kronet den 1. November, viser dette Brev — og to andre — at Abel maa have taget Kongenavn, mens Broderen endnu levede.

Hvor fristende det er, vi kan ikke her fordybe os i den Slags Enkeltheder, der bringer os i en ganske nær Forbindelse med den fjerne Tids Mennesker; vi maa vende os til det meget nærliggende Spørgsmaal: Hvad betyder Værket som Arbejdsredskab?

Det maa da straks siges, at i alt Fald dette Bind bringer ikke meget ukendt Brevstof. Hist og her er der fra udenlandske Diplomsamlinger fundet Breve frem om danske Forhold, som for Eksempel Nr. 29: Med svimlende gejstlig Veltalenhed udvikler en engelsk Franciskaner, at han ikke kan opfylde Roskildebispen Jacob Erlandsens Ønske om en engelsk Franciskanermission til Danmark; et meget interessant tidstypisk Brev. Men alle her udgivne Breve er filologisk behandlet, tekstkritisk gennemgaaet, forsynet med Henvisninger til citerede Bibelsteder og kanonisk Ret og med forklarende Noter. Ingen vil nu længere benytte de gamle mer eller mindre unøjagtige Tryk i Scriptores og andre Steder, naar disse omhyggeligt udgivne Tekster staar til ens Raadighed. Hvis nogen vilde spørge: Hvorfor er Breve, der er godt udgivet i Bullarium, i Scriptores minores og lignende Steder, udgivet igen

her, saa maa Svaret lyde: For Fuldstændighedens Skyld. Det er en stor Velgerning mod alle, der arbejder med dette Stof, at man her kan finde alle Breve kronologisk ordnet i samme fortrinlige Form og ledsaget af Oversættelse. Undertegnede taler af bitter Erfaring. I Forsommeren 1938 udarbejdede jeg en Skildring af Aarhus Bispedømmes Historie i Middelalderen; jeg maatte da samle Grundlaget for mit Arbejde ved Hjælp af Regesta og Repertorium paa mange forskellige Steder: Bullarium, Acta Pontificum, Scriptores minores (Øm Klosters Krønike), Liber Aarhusiensis for at nævne de vigtigste. Hvis jeg havde haft Diplomatarium Danicum, havde jeg ved Hjælp af Registrene i de enkelte Bind kunnet finde alt Brevstof om Aarhus Bispedømme i gode ensartede Udgaver. For de 15 Aar, det nu udsendte Bind spænder over, har jeg i samme Bog kunnet læse mindst 60 Breve, som jeg for nogle Maaneder siden maatte finde frem paa mange forskellige Steder, og jeg maa indrømme, at jeg nu har fundet nogle, som det ikke lykkedes mig at faa fat paa dengang.

Diplomatariet vil blive et fortrinligt Arbejdsredskab for alle, der beskæftiger sig med dansk Middelalderhistorie, og ikke mindst for Lokalhistorikere. Der findes i de gamle Skøder, Testamenter m. m. mange flere Oplysninger om lokale Forhold, end de fleste aner, og der kan rundt omkring findes meget personalhistorisk og kulturhistorisk Stof. Gennem Oversættelsen (og dens Registre) bliver dette Stof tilgængeligt for alle, der ikke læser Latin. De kan trygt gaa til den; den er ikke blot elegant, den er ogsaa nøjagtig. Enhver, der har prøvet paa at gengive Pavebreve og lignende paa Dansk, forstaar, hvor store de Vanskeligheder er, som Oversætterne har maattet kæmpe mod og har besejret. Den Smidighed, hvormed den veltalende Franciskaners (Nr. 29) Udgydelser er gengivet paa rent Dansk, er beundringsværdig. I Indledningen har Professor Blatt i kloge Ord gjort Rede for Oversættelsesprincipper. Ikke mindst Tvivlerne med Hensyn til Nøjagtighed bør læse dem.

For at Danmarks Riges Breve kan naa ud til alle,

der har Nytte og Glæde af Værket, har Sprog- og Litteraturselskabet paa Grundlag af en Forhandling mellem dets Administrator, Fru Dr. Lis Jacobsen, og Repræsentanter for Landets historiske Samfund besluttet at ryste dets Indhold om i en »Amtsudgave«. Alle Breve, der angaar et vist begrænset Omraade, f. Eks. Fyn, Vendsyssel, vil blive samlet i enkelte Bind, som de historiske Samfund i de paagældende Egne har lovet at aftage og fordele til deres Medlemmer. Derved er der sikret disse Enkeltbind en meget stor Udbredelse. Men de mange historisk interesserede, der ikke vil nøjes med at se ind af deres egne Vinnever, de maa anskaffe »Danmarks Riges Breve«; Forskerne og Bibliotekerne skal nok sikre sig Diplomatariet.

Det er en Glæde for Samfundets Bestyrelse, at vi i Kraft af den lige nævnte Aftale kan sende ethvert af vore Medlemmer en værdifuld Gave. Med Aarbogen følger som gratis Tillæg første Hæfte af det Bind af Amtsudgaven, der behandler Aarhus-Randers-Vejle Amter, d. v. s. det middelalderlige Aarhus Bispedømme. Det ventes, at Bindet vil blive afsluttet i Løbet af 8 Aar, og forhaabentlig vil der blive udarbejdet et Register til den Tid.

Det vil omfatte Oversættelser til Nutidsdansk af alle i Dag kendte Breve vedrørende Aarhus Stift fra Svendssønnernes Tid til Valdemar Atterdags Tronbestigelse 1340.

Det hermed sendte Hæfte bringer, som nævnt S. 134, Brevene fra Abels, Christopher den Førstes og de første Aar af Erik Klippings Regeringstid.

De allerfleste drejer sig om kirkelige Forhold, og de giver os et mærkeligt levende Billede af Bispedømmets Virksomhed. Der er adskillige Breve fra Kirkens Overhoved, Guds Tjeneres Tjener, der i Rom træffer Afgørelse af en Mængde Spørgsmaal fra det lille fjerne Stift. Det er selvfølgelig ikke altid, at Curien faar Lejlighed til at høre begge Parter, og det hænder, at en Sag er fremstillet i et helt andet Lys i et senere Brev end i et tidligere, som vi ser det i de to Breve S. 4 og S. 5 om Provst Elav af Løversyssels Udnævnelse

til Biskop af Børglum. Men i det store og hele er det beundringsværdigt, hvor Curien evner at sætte sig ind i Forholdene og træffe Afgørelser efter grundige Overvejelser; en hel anden Sag er Gennemførelsen af Afgørelserne. —

Gennem de i Exordium Carae Insulae (Øm Klosters Krønike) i Afskrift bevarede Breve kastes der klart Lys over Striden mellem Biskop Tyge og det store Cistercienserkloster ved Mos Sø. Her hvor Krønikeskriverens hadefulde Skildring af Bispen ikke forud indtager Læseren, bliver denne interessante Skikkelse mindre ensidigt belyst end i Exordium. Gennem en Række Breve faar Læseren et Indtryk af hans Styrelse af det mægtige Roskilde Stift under Biskop Peders Landflygtighed, og gennem andre ser man Virkningerne af Erkebispestriden her i Østjylland. Andre Breve stammer fra den aldrig før oversatte Liber Aarhusiensis, Aarhus Domkapitels Brevbog, der bl. a. har bevaret nogle Breve om det mislykkede Forsøg paa at faa »Hellig« Niels kanoniseret.

Disse faa Prøver paa Heftets Indhold viser, at Brevsamlingen falder indenfor Aarhus Stifts Aarbøgers Rammer og bringer Stof, der baade er Arbejdsapparat for Forskere og værdifuld Læsning for historisk interesserede.

Historisk Samfund i 1938.

Om Kloster. Takket være et Tilskud fra det Raben-Levetzauske Fond har det været muligt at fortsætte Opgravningen af middelalderlige Skeletter paa Kirkegaarden nord for Kirken hele Aaret igennem. Der er nu optaget ialt henimod 800 helt eller delvis bevarede Skeletter. Da Knoglerne i Gravene i det sumpede Terræn ned mod Gudensø viste sig at være meget medtagne, blev Arbejdet afsluttet, og Ejeren af Marken har atter overtaget den til Dyrkning.

Udbyttet har været rigt. Dr. Isager har undersøgt adskillige sygdomsmærkede Knogler og mange, der viser Ar efter Hug og Slag. Det vil være umuligt at faa Plads til de nye Fund, der fortjener at udstilles, i det lille trange Kirkehus; vi har derfor planlagt en Udvidelse af Klosterhuset mod Syd. Naar det bliver gjort dobbelt saa stort, som det nu er, kan vi samle alle Fund fra Klostertomten under eet Tag. I den nordre Halvdel af Huset vil Bygningsdetailler, Redskaber, Monter o. s. v. — Arkitekt Smidts Samling — være at se; der vil blive Plads til nogen Udvidelse, og i den søndre Halvdel vil der blive god Plads til et Udvalg af de enestaaende Skeletfund, Dr. Isagers Samling.

Det bliver et dyrt Byggeforetagende, som ikke kan gennemføres for vore aarlige Indtægter, men vi haaber paa, at nogle af vore Medlemmer og vore Gæster vil hjælpe os med Gaver, der vil blive modtagne med Taknemlighed.

Ved den internationale Kongres for Anthropologi og Ethnologi, som i Sommeren 1938 holdtes i København, og som var besøgt af 700 Viden-

skabsmænd fra over 30 Lande, fremlagde Historisk Samfund efter Opfordring fra Præsidiet en Del af Skeletmaterialet fra Øm. Udstillingen, der omfattede godt 50 Præparater, vakte megen Opmærksomhed. Dr. Isager paaviste i sit Foredrag (Zahnkaries und Zahnverlust an Kranien aus dem dänischen Mittelalter), at Tandkaries i Øm havde været en i Sammenligning med vor Tid meget sjælden Lidelse, som kun forekom paa hvert tredie Kranie, og sjældent var mere end en eller to Tænder angrebne. Derimod havde Skørbug paa nogle Kranier foraarsaget et i enkelte Tilfælde betydeligt Tandtab. Skørbug er jo en Mangelsygdom, en Fattigmandslidelse, og at den kan paavises i Øm, hænger nok sammen med, at Klostret tog sig af nødlidende. Endvidere holdt Professor Sjövall fra Lund, som jo i flere Tilfælde har ydet Hjælp ved Skeletundersøgelserne her, et Foredrag om Betydningen af slige Undersøgelser (Die Beziehungen der Paläopathologie zur Anthropologie) baseret paa Fundene i Lund, Visby og Øm.

Efter at Arbejdet i den nylig afdækkede Østfløj med Kapitelsalen og Abbed Mikkels Grav var afsluttet, har Arkitekt Smidt faaet Ro til en Række Efterundersøgelser og Opmaalinger paa Kirketomten, hvor en af de nyfundne Grave, der rummer et særdeles velbevaret Skelet, er bleven gjort tilgængelig for besøgende. Skønt Sommeren begyndte sent, har Besøget været tilfredsstillende. Her var endnu flere Gæster end i 1937.

Ved et Bestyrelsesmøde i Januar tog vi Afsked med Samfundets Sekretær, Bogbindermester Fritz Petersen, der havde ønsket at trække sig tilbage paa Grund af Alder. Formanden bragte ham en varm Tak for det udmærkede trofaste og samvittighedsfulde Arbejde, som han havde gjort for Samfundet gennem mere end 20 Aar. Ekspeditionen af Aarbøgerne vil for Fremtiden blive besørget af De forenede Bogtrykkerier, Søndergade 11, Aarhus.

Om Sommermødet er der talt ovenfor (S. 97). Generalforsamlingen blev holdt i Aarhus Museum

Mandag d. 30. Maj Kl. 4. Formanden aflagde Beretning for Aaret 1937[1]) og gennemgik Regnskabet, der blev godkendt. Han beklagede, at Tilgangen af nye Medlemmer ogsaa i 1937 har været for ringe til at opveje Afgangen, og han opfordrede indtrængende Medlemmerne til hver i sin Kreds at virke for Tilgang. Der maa dog i en By paa 100,000 Indbyggere være mere end et Par hundrede Mennesker, der har saa megen Interesse for deres Bys og Egns Historie, at de faar Lyst til for 3 Kr. at købe en interessant Bog, der i Boghandelen vilde koste 4—5 Kr.; og det er mærkeligt, at næsten ingen af de mange Tusinder, der aarligt besøger Øm Kloster, faar den nærliggende Tanke at støtte Arbejdet ved at melde sig ind; de maa da kunne se, at det Arbejde, der gøres fra Aar til Aar, kræver Penge!

Efter Tur afgik Bestyrelsesmedlemmerne Henningsen, Holtet, Lykke, Povlsen og Østergaard. Genvalg blev foreslaaet og enstemmigt vedtaget. Revisor C. J. T. Thomsen blev ligeledes genvalgt. Efter at Hr. Groesen havde takket Bestyrelsen for dens Arbejde og dens Kærlighed til de historiske Minder, blev Generalforsamlingen hævet.

Derpaa konstituerede Bestyrelsen sig: Bibliotekar Ejler Haugsted, Formand og Kasserer, fhv. Forstander I. Henningsen, Næstformand, Bibliotekar, Dr. phil. V. J. v. Holstein-Rathlou, Sekretær, Overretssagfører Chr. Holtet, Skanderborg, Valgmenighedspræst Jakob Lykke, Odder, Direktør N. A. Pedersen, Kornkompagniet, Aarhus, Gaardejer Povl R. Povlsen, Tinning, Direktør S. Randa, Forsamlingsbygningen, Østergade, Aarhus, Redaktør N. P. Østergaard, Brabrand.

Redaktionsudvalget: Haugsted, Formand, Henningsen og von Holstein-Rathlou.

Udvalget for Øm Kloster: Haugsted, Formand, Holtet og N. A. Pedersen.

Samfundet har haft den Glæde, at Spare- og Laanekassen i Aarhus fra Januar 1938 har fordoblet sit Til-

[1]) Aarbog 1938, S. 133—140.

skud fra 100 til 200 Kr. med den for os opmuntrende Motivering, at det var sket, fordi vi fik meget ud af vore smaa Penge. Et Eksempel til Efterfølgelse!

Desuden har vi faaet de sædvanlige Tilskud (se Regnskabet) fra Staten, fra Aarhus og Skanderborg Amtsraad, fra Aarhus, Skanderborg, Silkeborg og Horsens Byraad samt fra Landbosparekassen og Arbejdersparekassen i Aarhus. Bestyrelsen bringer herved sin bedste Tak for disse Gaver.

Historisk Samfund for Aarhus Stift.

Uddrag af Regnskab 1938.

Indtægt.		Kr.	Øre
Kassebeholdning 1/1 1938		431	00
Medlemsbidrag		3318	00
Salg af Aarbøger m. m.		138	78
Tilskud:			
Fra Staten	155,00		
- Aarhus Amt	50,00		
- Skanderborg Amt	50,00		
- Aarhus Kommune	50,00		
- Horsens Kommune	25,00		
- Silkeborg Kommune	40,00		
- Skanderborg Kommune	25,00		
- Arbejdersparekassen	100,00		
- Spare- og Laanekassen	200,00		
- Landbosparekassen	50,00		
		745	00
Renter		29	55
		4662	33

Udgift.			Kr.	Øre
A. *Aarbogen og Register:*				
Honorar		992,00		
Trykning og Clichéer		2397,50		
			3389	50
B. *Sommermøde*			108	00
C. *Dansk historisk Fællesforening:*				
Repræsentantmøde		60,00		
Medlemsbidrag		66,78		
			126	78
D. *Administration:*				
Sekretærens Honorar		250,00		
Kontorudgifter		70,00		
Annoncer		72,10		
Forskellige Tryksager		118,00		
Afskrivning		11,25		
Girogebyr		42,00		
Urefunderet Porto		65,90		
Porto		20,25		
			649	50
E. *Forskellige Udgifter:*			238	28
			4512	06
Kassebeholdning			150	27
			4662	33

Undertegnede har revideret foranstaaende Regnskab; jeg har konstateret, at der findes Bilag for samtlige afholdte Udgifter, og har iøvrigt intet fundet at bemærke.

Aarhus, den 23. Februar 1939. *C. J. T. Thomsen.*

INDHOLDSFORTEGNELSE

Chr. Heilskov: Nørre Snede Kro 1
Palle Birkelund: Noget om Læsning 17
R. Thomasen: Dagligt Liv i Hads Herred i Halvfjerdserne 44
Chr. Hollet: En Gravkælder i Adslev Kirke 54
Cornelia Petersen: Hospitaler og Sygepleje i Aarhus indtil 1856 62
Sig. Kristensen: Onde Aar 79
M. Møller og *Th. Rasmussen:* Fregatten »Enighed« i Aarhus Domkirke 86
Ejler Haugsted: Biskop Gunners Mindesten 95
C. M. Smidt: Øm Kloster 101
Kr. Isager: Hvad de døde har fortalt de levende 117
Ejler Haugsted: Biskop Gunner af Viborg 122
Ejler Haugsted: Om »Danmarks Riges Breve« 131
Historisk Samfund i 1938 139
Regnskab 143

Ved Henvendelse til Odensegade 2, Aarhus,
kan vore Medlemmer købe

Ejler Haugsted:

Udgravningerne paa Bispetorvet i Aarhus.
1923. 1 Kr.

Udgravningerne Nord for Domkirken i Aarhus.
1927. 1 Kr.

Karmeliterklostret i Aarhus.
1929. 1 Kr.

Oldsagssamlingens Tilvækst 1932—34.
(Aarhus Museum). 1935. 1 Kr.

I Boghandelen kan købes

Ejler Haugsted:

Aarhusegnens historiske Minder.
1925. (Haase og Søn). 1 Kr.

Benediktinernes Kirke i Venge.
1937. (Ejnar Munksgaard). 1 Kr. 50 Øre.

HISTORISK SAMFUND

FOR AARHUS STIFT

har i 1908—39 udgivet 32 Aarbøger.

(Indholdsfortegnelse findes i Registerbindet 1938).

Nye Medlemmer kan ved Henvendelse til Samfundets Formand, Bibliotekar Ejler Haugsted, Odensegade 2, Telefon 1322, købe Aarbøgerne 1922—39 for 33 Kr. tilsammen (enkelte Aarbøger 3 Kr.) samt C. M. Smidt og Kr. Isager: Øm Kloster (Vejledning ved Besøg. — Redegørelse for Skeletfund) 1934 for 1 Kr.

Medlemsbidraget er 3 Kr. aarlig.

Medlemmer af de andre historiske Samfund under »Dansk historisk Fællesforening« kan subskribere paa Aarhus Stifts Aarbøger for nedsat Pris, 2 Kr. aarlig, og vort Samfunds Medlemmer kan subskribere paa de andre Aarbøger for samme Pris og kan erhverve »Fortid og Nutid«, Dansk historisk Fællesforenings Tidsskrift, for halv Pris, 2 Kr. 50 Øre om Aaret.